

КІРОВОГРАДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ДВНЗ «ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

III Міжнародна науково-практична конференція

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НУМІЗМАТИКИ У СИСТЕМІ СПЕЦІАЛЬНИХ ГАЛУЗЕЙ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

5-6 листопада 2015 р.

Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький

ТЕЗИ ДОПОВІДЕЙ

**КІРОВОГРАДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ДВНЗ «ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

III Міжнародна науково-практична конференція

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НУМІЗМАТИКИ У СИСТЕМІ СПЕЦІАЛЬНИХ ГАЛУЗЕЙ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

5-6 листопада 2015 р.

Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький

Тези доповідей

Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький – 2015

УДК: 737.1:930.1/902.1

ББК: 63.2

T29

Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей III міжнародної науково-практичної конференції, 5-6 листопада 2015 р. – Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 2015. – 94 с.

До збірника включено тези доповідей учасників III міжнародної науково-практичної конференції з проблем нумізматики та історії грошового обігу.

Тези, що увійшли до випуску, можуть бути корисними фахівцям у галузі спеціальних знань історичної науки, архівних, бібліотечних, музейних працівників, науковців, викладачів, аспірантів, студентів ВНЗ гуманітарного профілю.

Редакційна колегія:

Черновол М.І., д.т.н., проф. (головний редактор) член-кореспондент НААН України, Коцур В.П., д.і.н., проф., академік НАПН України (відповідальний редактор), Орлик В.М. д.і.н., проф., (науковий редактор), Івакін Г.Ю., д.і.н., проф., член-кореспондент НАН України, Реєнт О.П. д.і.н., проф., член-кореспондент НАН України, Кулешов С.Г., д.і.н., проф., Філіпов Кшиштоф, док. габ., проф., Циганенко Л.Ф., д.і.н., проф., Бойко-Гагарін А.С., к.і.н. (відповідальний секретар).

Рекомендовано до друку Вченою радою Кіровоградського національного технічного університету (протокол № 2 від 26.10.2015) та Вченою радою ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди» (протокол № 3 від 26.10.2015).

За достовірність наведених у публікації даних, географічних назв, власних імен, цитат та іншої інформації несуть особисту відповідальність автори тез доповідей.

ЗМІСТ

Реснт О. НУМІЗМАТИКА В СИСТЕМІ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА	9
Черновол М. ТЕХНІЧНА СКЛАДОВА В НУМІЗМАТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ	10
Filipow K. ZYGMUNT GLOGER – KOLEKCJONER MONET I MEDALI – JEGO «ENCYKLOPEDIA STAROPOLSKA»	12
Швець О. ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ В НУМІЗМАТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ	15
Тупчієнко М. ДЕЛЬФІНЧИКИ З ГОСПОДАРЧОЇ ЗЕМЛЯНКИ ПЕРЕДМІСТЯ ОЛЬВІЇ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК 2003 р.)	18
Мизгін К. РИМСЬКІ МОНЕТИ III ст. н.е. НА ТЕРИТОРІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ДЕЯКІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ НАД НОВИМИ ЗНАХІДКАМИ	21
Надвірняк О., Надвірняк О. РИМСЬКА МОНЕТА ТА ЇЇ «НАСЛІДУВАННЯ» У КОНТЕКСТІ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ ПЛЕМЕН ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ МЕЖИРІЧЧЯ СЕРЕДНЬОГО ДНІСТРА І ПІВДЕННОГО ПОБУЖЖЯ)	23
Шуліка М. ТОПОГРАФІЯ ЗНАХІДОК МОНЕТ ВІЗАНТІЙСЬКОГО ХЕРСОНУ В УКРАЇНІ (ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ)	25
Жарко В. КЛАД ФАЛЬШИВИХ ГІСТАМЕНОНІВ І ПЛАТІЖНИХ ЗЛИВКІВ З ГОРОДЕЦЬКОГО РАЙОНУ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	28
Колибенко О., Колибенко О. ДО ПИТАННЯ ПРО МОНЕТИ ВІД БОЯРИНА РАТИБОРА	31
Моїсєєнко М. НОВІ ДАНІ ЩОДО ТОПОГРАФІЇ СРІБЛЯНИКІВ СВЯТОПОЛКА	33
Кулешов С. ПРО ДЕЯКІ НАСЛІДУВАННЯ НІМЕЦЬКИХ ДЕНАРІЇВ XI століття, ЗНАЙДЕНІ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ	36
Булава Л. НЕВЕЛИКИЙ КОМПЛЕКС ДЖУЧИДСЬКИХ ДАНГІВ 1370-х років	38
Коваленко Ю. МОНЕТИ ЗОЛОТОЇ ОРДИ З ДАВНЬОРУСЬКОГО ГЛУХОВА ТА ЙОГО ОКРУГИ	40
Бакалець О. ЗНАХІДКИ МОНЕТ ЗОЛОТОЇ ОРДИ ТА КРИМСЬКОГО ХАНСТВА XIV-XVIII ст. НА ТЕРИТОРІЇ ВІННИЧЧИНИ	43

Орлик В.	
ЗНАХІДКИ НА ВОЛИНІ МОНЕТ БАНАТУ СЕВЕРИН ІЗ СИМВОЛІКОЮ ТЕВТОНСЬКОГО ОРДЕНУ	46
Погорілець О.	
РАХУНКОВІ ОДИНИЦІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ЗЕМЛІ ТА ГАЛИЦЬКОЇ РУСІ: «ПОДІЛЬСЬКА КОПА» ТА «РУСЬКА КОПА» (II пол. XIV-XV ст.) – ЩОДО ПИТАННЯ ПРО ВИНИКНЕННЯ ТА МОНЕТНЕ НАПОВНЕННЯ	48
Івакін Г., Козубовський Г.	
НУМІЗМАТИЧНІ ЗНАХІДКИ XIV-XV ст. З РОЗКОПОК МИХАЙЛІВСЬКОГО ЗОЛОТОВЕРХОГО СОБОРУ	50
Бойко-Гагарін А.	
ПРИВАТНІ ПІДРОБКИ МОНЕТ БРАНДЕНБУРГУ-ПРУССІЇ У ЗНАХІДКАХ УКРАЇНИ	50
Карач А.	
О ФАЛЬШИВОМ ЛИТОВСКОМ ТРЁХГРОШОВИКЕ 1563 года	52
Безпалько В.	
ПОТРІЙНІ ГРОШІ В РЕАЛІЯХ ГРОШОВОГО ОБІГУ кінця XVI ст. ЗА ДОКУМЕНТАМИ ВОЛИНІ	53
Зразюк З.	
СКАРБИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст. У КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ	55
Шаталін І.	
НОВИЙ РІЗНОВИД КОРОННОГО ОРТУ 1621 року	56
Шостопал А.	
ПРО ПРИЧИНИ ВИДАЛЕННЯ ЦИФР «1» ТА «6» НА ГДАНСЬКИХ ОРТАХ СИГІЗМУНДА III ВАЗИ	56
Коцур В.	
ЄФІМОК З ПРИЗНАКОМ У КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»	59
Пластун О.	
МОНЕТНІ СКАРБИ ДЕРАЖНЯНИЩИНИ XVI – початку XVIII ст.	60
Клюєв А.	
МОНЕТНІ СКАРБИ М. ГЛУХОВА ТА ЙОГО ОКРУГИ (друга половина XVII-XVIII ст.)	66
Циганенко Л.	
ТУРЕЦЬКІ СКАРБИ ІЗМАЇЛЬСЬКОЇ ФОРТЕЦІ	68
Пасічник Н.	
ДОСЛІДЖЕННЯ І.І. ПАТЛАЄВСЬКИМ МОНЕТНОЇ СИСТЕМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В першій половині XVIII століття	71
Чайка І.	
ГРОШОВА РЕФОРМА Е.Ф. КАНКРИНА ТА ПЕРЕВЕДЕННЯ СПЛАТИ ПОДАТЕЙ НА СРІБНУ МОНЕТУ (ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ) 1839-1840 рр.	73
Скороход О.	
ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ГРОШОВОГО ОБІГУ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У ДОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД	75

Кузьменко А.	
ПАМ'ЯТНІ МОНЕТИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У КОЛЕКЦІЇ ФОНДІВ НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ»	77
Крижанівський В.	
ДОКУМЕНТИ АРХІВУ ФОРТЕЦІ СВ. ЄЛИЗАВЕТИ – ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА «ИСТОРИЧЕСКОГО ОЧЕРКА ГОРОДА ЕЛИСАВЕТГРАДА» 1897 р.	79
Орлик С.	
ПРОБЛЕМИ ГРОШОВОГО ОБІГУ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: РОЗМІННІ МАРКИ ТА КАЗНАЧЕЙСЬКІ ЗНАКИ	80
Kuklik В.	
PIENIĄDZ NA ZIEMIACH POLSKICH PO WIELKIEJ WOJNIE: OD MARKI DO ZŁOTEGO	82
Ravaitytė-Kučinskienė А.	
HISTORICAL MEMORY IN INTER-WAR LITAS BANKNOTES	85
Швець Д.	
БАНКНОТИ ФРАНЦІЇ 1930-1960 років	88
Барашкова О.	
МИСТЕЦТВО ТА НУМІЗМАТИКА: ДО ПИТАННЯ ВПРОВАДЖЕННЯ НОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА МОНЕТНОМУ ДВОРІ НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ ДЛЯ СТВОРЕННЯ ПАМ'ЯТНИХ ТА ЮВІЛЕЙНИХ МОНЕТ	90
НАШІ АВТОРИ	92

CONTENTS

Reyent O.	
LOCAL HISTORY – A SOLID FOUNDATION OF HISTORICAL MEMORY: NUMISMATICS IN THE LOCAL HISTORY	9
Chernovol M.	
THE TECHNICAL CONTENT IN THE NUMISMATIC RESEARCHES	10
Filipow K.	
ZYGMUNT GLOGER – THE COLLECTOR OF THE COINS AND MEDALS AND HIS «ENCYKLOPEDIA STAROPOLSKA»	12
Shvetc O.	
THE USE OF INFORMATION RESOURCES IN NUMISMATIC RESEARCH	15
Tupchijenko M.	
DOLPHINS FROM ECONOMIC DUG-OUT OF SUBURB OF OLBIO (MATERIALS OF THE EXCAVATIONS of 2003)	18
Myzgin K.	
ROMAN COINS of 3 rd cent. AD ON THE TERRITORY OF EASTERN EUROPE: SOME OBSERVATIONS OVER THE NEW FINDS	21
Nadvirnyak O., Nadvirnyak O.	
ROMAN COINS AND THEIR IMITATIONS IN THE CONTEXT OF THE BURIAL RITUAL IN CHERNIAHIVS'KA TRIBAL CULTURE (BY THE FINDS OF THE MIDDLE TERRITORY BETWEEN THE DNIESTER AND SOUTHERN BUG REGION)	23
Shulika M.	
THE TOPOGRAPHY OF THE FINDS OF THE COINS OF THE BYZANTINE CHERSON IN UKRAINE (POLTAVA REGION)	25
Zharko V.	
THE HOARD WITH THE FORGERY GISTAMENONS AND THE COIN BARS FROM THE GORODETSKIY DISTRICT, LVIV REGION	28
Kolybenko O., Kolybenko O.	
ON THE ISSUE OF COINS BY GOVERNOR RATIBOR	31
Moiseenko N.	
THE NEW DATA ON THE TOPOGRAPHY OF THE SREBRENIS OF SVYATOPOLK	33
Kuleshov S.	
ABOUT SOME IMITATIONS OF THE GERMAN PENNIES of XI th cent. FOUNDED IN CHERNIGIV REGION	36
Bulava L.	
SMALL COMPLEX COINS JUCHID 1370 years	38
Kovalenko Y.	
THE COINS OF GOLDEN HORDE FROM THE OLD RUSSIAN CITY OF GLUKHIV AND ITS DISTRICT	40
Bakalets O.	
COIN FOUNDERS OF THE GOLDEN HORDE AND CRIMEAN KHANATE XIV-XVIII. IN THE REGION OF VINNITSA	43

Orlyk V.	
THE FINDS OF THE COINS OF THE SEVERIN BANAT WITH THE SYMBOLS OF THE TEUTONIC ORDER IN VOLIN REGION	46
Pogorilets O.	
THE COUNTING UNITS OF THE PODOLIA LANDS AND THE GALICIAN RUS': «PODOLIAN KOPA» AND «RUS' KOPA» (2 nd half of XIV th - XV th cent.): TO THE QUESTION OF THE ORIGIN AND COIN DISTRIBUTION	48
Ivakin G., Kozubowski G.	
NUMISMATIC FINDS of XIV th - XV th cent. FROM THE EXCAVATION OF ST. MICHAEL'S CATHEDRAL	50
Boiko-Gagarin A.	
THE PRIVATE FORGERIES OF THE COINS OF BRANDENBURG-PRUSSIA IN THE FINDS OF UKRAINE	50
Karach A.	
ABOUT THE FORGERY LITHUANIAN THREE GROAT of the 1563 year OF MINT	52
Bezpalko V.	
THE THREE GROATS IN THE REALITIES OF THE MONETARY CIRCULATION OF THE END of the XVI th cent. BY THE DOCUMENTS OF VOLIN REGION	53
Zrazyuk Z.	
TREASURES THE FIRS HALF of the 17 th century IN THE NUMISMATIC COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF UKRAINE	55
Shatalin I.	
THE NEW TYPE OF THE CROWN ORT of the year 1621	56
Shostopal A.	
REASONS FOR REMOVAL OF DIGITS 1 AND 6 ON THE GDANSK ORTS SIGISMUND III WAZA	56
Kotsur W.	
ABOUT THE «EFIMOK» FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL HISTORY-ETHNOGRAPHICAL RESERVATION «PEREYASLAV»	59
Plastun O.	
THE COIN HOARDS OF THE DERAZHNYANSHINA REGION of the XVI th – the beginning of the XVIII th cent.	60
Kliuiev A.	
COIN HOARDS OF THE FORMER GLUKHIV AND ITS SURROUNDINGS (the second half of the XVII-XVIII centuries)	66
Tsiganenko L.	
THE TREASURES OF THE ISMAIL FORTRESS	68
Pasichnyk N.	
THE RESEARCH OF THE MONETARY SYSTEM OF RUSSIAN EMPIRE in the first half of XVII th century BY INNOKENTIIY PATLAYEVSKIY	71
Chaika I.	
THE MONETARY REFORM OF E. KANKRIN AND THE REALIZATION OF THE TAXATION IN SILVER COINS (THE LEGISLATIVE SUPPORT) in 1839-1840	73

Skorohod O.	
TO THE HISTORIOGRAPHY OF THE MONETARY CIRCULATION IN SOUTH UKRAINE TILL 1861	75
Kuzmenko A.	
THE MEMORIAL COINS OF THE RUSSIAN EMPIRE FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL HISTORY-ETHNOGRAPHICAL RESERVATION «PEREYASLAV»	77
Kryzhanivsky V.	
THE DOCUMENTS FROM THE ST. ELIZABETH FORTRESS ARCHIVE AS THE SOURCE BASE OF THE «ISTORICHESKIY OCHERK ELISAVETGRADA» of 1897	79
Orlyk S.	
THE PROBLEMS OF THE MONETARY CIRCULATION IN UKRAINE IN THE WWI: THE CHANGE STAMPS AND THE TREASURY BILLS	80
Kuklik B.	
THE MONEY ON THE POLISH LANDS IN THE GREAT WAR: FROM MARK TO ZLOTY	82
Ravaitytė-Kučinskienė A.	
HISTORICAL MEMORY IN INTER-WAR LITAS BANKNOTES	85
Shvetc D.	
THE FRENCH BANKNOTES of 1930-1960	88
Barashkova O.	
ARTS AND NUMISMATICS: THE QUESTION OF IMPLEMENTATION OF NEW TECHNOLOGIES BY THE NATIONAL BANK OF UKRAINE MINT CREATE MEMORABLE AND JUBILEE COINS	90
AUTORS	92

НУМІЗМАТИКА В СИСТЕМІ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

В умовах державотворення України початку ХХ століття актуальними стали питання культурного і духовного розвитку. Саме духовні основи українського соціуму були й нині залишаються неодмінною умовою розвитку державної незалежності, зміцнювати й поглиблювати які покликане краєзнавство.

Особлива роль краєзнавчого руху визначається в розбудові й утвердженні української державності на засадах демократизму, високої духовності і патріотизму. Краєзнавчий рух у нашій країні, авангардна роль у якому належить творчій професійній організації – Національній спілці краєзнавців України, об'єднує дослідників рідного краю, котрі опікуються збереженням національних святинь, пам'яток історії та культури, розвивають музейництво та колекціонування, здійснюють активну просвітницьку діяльність, підтримують розвиток духовної культури України, сприяють збереженню національних традицій та народної творчості, повертають із забуття імена видатних співвітчизників, відкривають маловідомі сторінки історії, виконують велику патріотичну роботу серед молоді, виховуючи в неї почуття національної гідності, любові до рідного краю, поваги до народних традицій.

Головне покликання дослідника рідного краю органічно випливає з пізнавальної, світоглядної, людино творчої функції краєзнавства як комплексної галузі знань та широкого громадського руху. Своєчасність програмних перспектив у краєзнавстві зумовлюється новими соціально-політичними викликами на тлі глобалізаційних процесів у світі.

Розглядаючи нумізматику в системі історичного краєзнавства, необхідно окреслити поле дослідження і визначити спільні проблеми наукових галузей – історії, краєзнавства, історичного краєзнавства та нумізматики.

Краєзнавство – комплексна наука, об'єктом вивчення якої є конкретний край, ф предмет дослідження складають процеси розвитку та формування його самобутності у природничому, соціально-економічному, історичному, культурно-мистецькому аспектах тощо. Багатогалузевість краєзнавства обумовлює його тісний взаємозв'язок з різними науковими сферами. Вагомою складовою краєзнавства виступає історичне краєзнавство, що вивчає історію краю.

Простежуючи взаємодію історичної науки та історичного краєзнавства, відзначаємо спільність їх науково-методологічних засад. Проте, якщо історія досліджує закономірності історичного процесу генези та розвитку народу й держави в цілому, то історичне краєзнавство вирізняється специфікою та особливістю історико-краєзнавчих досліджень, які опираються на місцеві джерела і характеризуються конкретизацією, деталізацією та локальністю, що обумовлено вивченням окремого означеного регіону чи населеного пункту.

Важливу інформацію для історичного краєзнавства представляє допоміжна історична дисципліна – нумізматика, яка вивчає старовинні монети та медалі як джерело історичних, економічних, технічних, політичних та культурних знань, а також історію грошового обігу та монетного виробництва. Як для нумізматики, так і для історичного краєзнавства залишається актуальною боністика, – підрозділ нумізматики, що вивчає паперові гроші. Починаючи від перших описів монет, що були здійснені зокрема Іллариусом Еккелем, директором Імператорського мюнц-кабінету у Відні (1737-1798 рр.), основоположником систематичного наукового дослідження в галузі нумізматики, актуальність відповідних наукових студій забезпечила їм статус спеціальної галузі історичної науки.

Гроші зберегли важливу інформацію про побут та життя суспільства в різні часи, монети допомагають ширше розкрити сторінки місцевої історії. Історія монетного карбування, грошового обігу та характеристика торгівельно-грошових зв'язків сприяють поглибленому висвітленню історії краю, відповідно, мають особливу цінність в історико-краєзнавчих дослідженнях.

Близько трьох тисяч років існують металеві гроші, перші з яких були виготовлені в малоазійській державі Лідії. В українських історичних регіонах, зокрема в Північному Причорномор'ї, карбування монет розпочиналося майже одночасно з появою найперших монет в історії людства. За часів Київської Русі від імені великого князя Володимира Святославовича карбувалися золоті та срібні монети, що несли на своєму полі зображення Тризуба – символу нинішньої Української Держави.

Історія нумізматики в Україні тісно пов'язана з розвитком історичного краєзнавства. Поява і формування нумізматичних збірок у Львівському, Київському, Харківському університетах, Ніжинському історико-філологічному ліцеї, Національному закладі імені Осолінських, Науковому товаристві імені Тараса Шевченка у Львові, Одеському товаристві історії і старожитностей та музейних закладах Керчі, Києва, Чернігова, Катеринослава та багатьох інших. Зазначені факти свідчать про спільні тенденції у розвитку нумізматики та історичного краєзнавства. Історичне краєзнавство активно використовує нумізматичні колекції як цінне джерело для краєзнавчих досліджень.

Сьогодні нумізматичні дослідження проводяться провідними музеями України, зберігачами найбільших нумізматичних колекцій: Національним музеєм історії України, Одеським археологічним музеєм, Феодосійським краєзнавчим музеєм, Львівським історичним музеєм, Національним історико-етнографічним заповідником «Переяслав» та багатьма іншими.

Аналізуючи взаємодію нумізматики та історичного краєзнавства, констатуємо, що, як інші спеціальні історичні дисципліни, наука про монети має широкі та конкретні зв'язки з історичним краєзнавством, розвиток таких контактів сприяє поглибленому вивченню історії краю.

Черновол М.

ТЕХНІЧНА СКЛАДОВА В НУМІЗМАТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Нумізматика – допоміжна історична дисципліна, що вивчає монети, зокрема питання їх обігу та лічби, виготовлення, різновиди та типи, топографію знахідок, аспект підробки монет, скарби, а також пам'ятні медалі. В сучасному світі науковцям та нумізматам-любителям доступні новітні методи, що дозволяють вивчати та досліджувати монети більш багатогранно. В цьому повідомленні ми узагальнимо та коротко розглянемо основні сучасні технічні засоби, які використовуються в нумізматичних дослідженнях.

Застосовуване технічне обладнання розглянуто у порядку черговості його застосування від моменту знаходження монет в процесі археологічних пошуків та до моменту введення монети у науковий обіг шляхом наукової публікації. З міркувань наукової етики ми не розглядаємо сучасні технічні пошукові прилади, які широко застосовуються у несанкціонованому приватному порядку для незаконного пошуку монет в землі та водоймах.

Отже, монетний скарб знайдено! Зазвичай, в первинному стані знайдені монети є забрудненими і кородованими, за століття, зазнавши руйнівного впливу середовища, в якому вони перебували довгий час. Тому більшість знайдених археологами монет вимагають чищення та реставрації. Для знаття бруду та корозії, використовуються механічні засоби, в тому числі як ручні інструменти, так і пристрої обертальної дії. Для знаття окислів та чищення широко застосовуються ультра звукові ванни, шліфувальні бури, щітки та хімічні реактиви. Після ретельного чищення монети стають придатними для їх класифікації та детального вивчення.

Першим кроком у вивченні монет є їх опис, який передбачає не лише розшифрування написаних на монетному полі легенд та зображень, а і знаття технічних характеристик,

таких як розмір і вага. Для вимірювання розмірів (діаметру поля та товщини монети) використовуються штангенциркулі, сучасні модифікації яких оснащені також цифровими датчиками для максимальної точності вимірювання. Для отримання показника ваги монети застосовуються електронні або гідростатичні ваги.

При детальному розширеному описі монет вчені приділяють увагу навіть самим дрібним деталям, особливо якщо монети мають на своєму полі портретні зображення, чи образи тваринного чи рослинного світу, панорами міст та битв, багатоеlementні герби, тощо. Нерідко на монетах ініціали майстра чи монетного двору позначаються досить дрібним шрифтом. Для кращого візуального сприйняття стають в нагоді оптичні прилади, такі як лупи та мікроскопи. За допомогою мікроскопу фіксують також найдрібніші дефекти поля монети. Така глибоко деталізована фіксація застосовується при експертизі культурних цінностей, запобігаючи тим самим можливості заміни об'єктів експертизи в музейних зібраннях чи митницях. Оптичні засоби дозволяють встановити ступінь корозії та її характер для прийняття рішень щодо методів хімічного чищення.

Для каталогізації та публікації, вивчення монети та поширення інформації про неї застосовують фотофіксацію. Для якісного фотографування, окрім фотоапаратів з різноманітними об'єктивами (частіше макро об'єктиви), використовують також штативи, спеціальне освітлення для більш природної передачі кольорів, засоби автоматичного натискання клавіші зйомки чи спалаху, тощо. Отримані цифрові зображення обробляють в комп'ютерних програмах, графічних та фото-редакторах, створюючи таким чином її якісне зображення, доступне для каталогізації, вивчення та публікації.

Важливим елементом нумізматичних досліджень є мережа Інтернет, що дозволяє поширювати інформацію, отримувати та аналізувати її, вивчати об'єкти нумізматики дистанційно. Через електронні бази та каталоги, інформаційні портали та форуми, офіційні сайти наукових центрів та установ, університетів та музеїв, які розміщені в мережі Інтернет відкриваються нові можливості для дослідників.

Новітні технічні досягнення сьогодення дозволили в прямому сенсі «зазирнути всередину» монет, застосовуючи аналізатори складу сплаву металів. Найчастіше для визначення елементного складу металу монети використовують рентено-флуорисцентні вимірювачі – РФА аналізатори. Дані складу сплаву металу дає змогу вивчити питання технології виготовлення монет, визначити джерела отримання сировини. Метод широко застосовується у визначенні автентичності стародавніх монет, відрізняючи їх за допомогою складу сплаву металів від сучасних антикварних підробок.

Література

1. Goodman M. Numismatic photography / M. Goodman: «Zyrus Press», 2008. – 153 p.
2. Бойко-Гагарін А. С. Монети Центральної та Східної Європи XIV – XVII ст.: процеси виготовлення та фальшування: дис. ... кан. істор. наук: 07.00.06 / Бойко-Гагарін Андрій Сергійович. – Кіровоград, 2014. – 227 с.
3. Котляр Н. Ф. Кладоискательство и нумизматика / Н. Ф. Котляр. – К.: «Наукова думка», 1975. – 125 с.
4. Коцур В. П. Актуальні напрямки та організаційні засади сучасних досліджень середньовічної нумізматики в Україні / В. П. Коцур. – Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 33. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – 222 с.
5. Орлик В. М. Інформаційний потенціал WEB-ресурсів у нумізматичних дослідженнях (на прикладі монет держав хрестоносців) // В. М. Орлик: Тези доповідей конференції з міжнародною участю [«Архівознавчі та джерелознавчі галузі знань: проблеми взаємодії на сучасному етапі»] (Київ, 14 березня 2013 р.). – К.: 2013. – С. 129 – 133.
6. Эмилов П. Практическое руководство за почистване и консервация на стари монети // П. Эмилов: София: «Вивакс Групп», 2009. – 71 С.

ZYGMUNT GLOGER – KOLEKCJONER MONET I MEDALI – JEGO «ENCYKLOPEDIA STAROPOLSKA»

Zygmunt Gloger (3.XI.1845 – 15.VIII.1910) to najbardziej znany ziemianin z podlaskiego Jeżewa zajmujący się całe swoje życie historią kultury dawnej Polski. Znany jako jeden z wielu «starożytników» z terenu ziem polskich pod zaborami. Jego archeologiczny wątek życia i związane z tym związki z numizmatyką, pozostawały zawsze na uboczu zainteresowań badaczy. Zamiłowania archeologiczne Glogera narodziły się w młodym wieku i związane były z tradycjami rodzinnymi. Już ojciec Jan, zaprzyjaźniony w szkole z Józefem Ignacym Kraszewskim z zamiłowaniem gromadził «szczątki chwały starożytnych Polaków». Jak sam Zygmunt Gloger pisał po latach: «Prawie od lat dziecinnych trawiony byłem żądzą zbierania i zachowania wszystkiego, co było pamiątką przeszłości».

Będąc mieszkańcem niezmiernie interesującego terenu Podlasia, naturalnym stały się poszukiwania i lokalizowanie grodów i grodzisk. Przy okazji odnajdywał też Gloger pojedyncze znaleziska oraz (co prawdopodobne) skarby monet. Wiązało się to z systematyczną penetracją brzegów większych rzek, m.in.: Niemna, Narwi i Biebrzy. Interesował się przy tym grodziskami, a przy okazji tych badań natrafiał na monety pojedyncze, które wkładał do własnej kolekcji lub też oddawał je znajomym.

Materiał zdobywany podczas badań gromadził w Jeżewie. «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego» w 1882 r. podawał: «Zbiór jezewskich zabytków krzemiennych i kamiennych jest dziś najliczniejszy ze zbiorów polskich». Zbiory te były w pełni opracowane pod względem naukowym – posegregowane i skatalogowane. Nie brakowało w tym zbiorze także monet. Monety przysłano także Glogerowi wiedząc, że przygotowuje dzieło swojego życia «Encyklopedię staropolską». Posiadał w bibliotece złożonej z ok. 4 tys. pozycji zbiór przeszło 2 tys. monet polskich, rzymskich, medali, kilkudziesięciu tłoków pieczętnych i wykopalisk. Zbiór monet zapisał Muzeum Narodowemu w Krakowie.

Zygmunt Gloger dzięki swojej pracy życia jaką była «Encyklopedia staropolska» stał się dla Podlasia i polskiej kultury sztandarową postacią związana z «raczkującą» wówczas, ale już rozwijającą się pasją badawczą miłośnika historii. W tym okresie jego życia był znakomitym «starożytnikiem» jak nazywano wówczas pasjonatów archeologii i kultury materialnej. W tym też pojęciu mieściły się jego zainteresowania monetami i medalami, czyli dyscyplinami nazywanymi numizmatyką. Dał temu wyraz nie tylko kolekcjonując monety i medale, ale także tworząc swoją kolekcję w Jeżewie, która dała podwaliny pod opracowywanie konkretnych haseł encyklopedycznych.

Początków jego zainteresowań numizmatyką można doszukiwać się w kolejnych etapach jego życia związanych z kształceniem się. Wiele interesujących wniosków można wysnuć z analizy «Zdania sprawy z całego ciągu pracy i wydawnictwa», które umieścił na końcu swojego monumentalnego dzieła. Po trzyletnich studiach w warszawskiej Szkole Głównej, w 1868 r. podjął dalsze studia w krakowskiej Alma Mater. Sam pobyt w Warszawie, a następnie w Krakowie sprawił w przyszłości rozwinięcie kontaktów i znajomości. Nie obce mu było niewątpliwie środowisko «starożytników» warszawskich skupionych wokół Warszawskiego Towarzystwa Numizmatycznego. Nie był co prawda członkiem tego elitarnego, jak na ówczesne czasy towarzystwa lecz utrzymywał kontakty z tak znakomitymi numizmatykami warszawskimi jak Karol Beyer – założyciel i przewodnik ideowy numizmatyków warszawskich czy też Kazimierz (Kaźmirz) Stronczyński z Piotrkowa Trybunalskiego – autor monumentalnego dzieła «Dawne monety polskie Piastów i Jagiellonów». Z Krakowem zaś wiązała znajomość z krakowskimi pasjonatami numizmatyki jak Emeryk Hutten – Czapski. A także środowiskiem przyszłego krakowskiego Towarzystwa Numizmatycznego, w tym przyszłego jej prezesa i redaktora «Wiadomości Numizmatyczno – Archeologicznych» dr. Feliksa Kopy – dyrektora Muzeum Narodowego. Nie obca mu była współpraca z Michałem Greimem, numizmatykiem i prekursorem polskiej fotografii z Kamieńca Podolskiego, bliskiego znajomego

Karola Beyera. Nie sposób też jest przywołać postać Władysława Bartynowskiego, pasjonata numizmatyki – twórcy sławetnych «bartynotypów», prekursora reprodukcji monet drukowanych wedle przez siebie opracowanego, do dnia dzisiejszego nie rozpracowanego, pomysłu. Do tego grona znanych numizmatyków dodać należy Antoniego Ryszarda, autora «Albumu numizmatyków polskich», rękopisu będącego do dziś kopalnią wiedzy o zbieraczach i kolekcjach monet i medali tak z dalekiej przeszłości jak i czasów współczesnych Zygmuntowi Glogerowi.

Po opuszczeniu Krakowa i powrocie na rodzinną ziemię podlaską współpracował z wieloma uczonymi. W tym także licznymi pasjonatami dziejów pieniądza. Jak sam pisał: «[...] opuściwszy Kraków [...] kierowałem się dużo światłem, jakiego udzieliły mi liczne i długie pogawędki z Szujskim, Al[eksandrem] Przeździeckim, Aug[ustem] Bielowskim, Jul[ianem]. Bartoszewiczem, Kaz[imierzem] Stronczyńskim, Kar[olem] Bejerem, [...] i tej miary uczonymi, jakimi byli: prezes Akademii [Umiejętności – KF] J[ózef] Majer, T[adeusz] Żebrawski, J. I. Kraszewski, Bol[esław] Podczaszyński i Ad[am] Pawiński». Sam Józef Ignacy Kraszewski zapamiętany jako autor wielu powieści historycznych zajmował się także numizmatyką i opracowywał zbiory numizmatyczne. Był także, o czym mało kto wie, także autorem prac z zakresu numizmatyki.

O samych zainteresowaniach numizmatycznych Zygmunta Glogera wiemy dzięki jemu samemu. Powodem zainteresowań tą dziedziną była nie tylko pasja badawcza, ale zamiłowania które wyniósł już z dzieciństwa. Wyłuszczył to w swoim liście z Jeżewa do Władysława Bartynowskiego w Krakowie z dnia 21 lipca 1882 r.: «W odpowiedzi na uprzejmy list Jego [W. Bartynowskiego – KF] z d. 16 b. m. najprzód muszę wyrazić, że zupełnie nie uznaję siebie za tyle zasłużonego numizmatyka, abym mógł figurować w *Albumie numizmatyków polskich*. Czyniąc wszelako zadość życzeniom Szanownego Pana, przesyłam moją fotografię, przepraszam, że trochę splamioną, ale życiorysu nie piszę, ograniczając się do kilku wzmianek [...]. Miłość do nauk i pamiątek narodowych zaszczerpili we mnie rodzice i babki. Stąd prawie od lat dziecinnych trawiony byłem żądzą zbierania i zachowywania wszystkiego, co było pamiątką przeszłości historycznej, czy to był pieniądz polski, czy pieczęć jak, czy książka, czy strzępek dawnego stroju lub ułamek starej zbroi.».

Opisuje też w korespondencji z Władysławem Bartynowskim narodziny jego kolekcji numizmatycznej, jej rozwój i poniekąd losy w różnym okresie dziejowym. «Będąc małym chłopcem zacząłem zbierać grosze i trojaki stanisławowskie, ale w którym mianowicie roku, tego nie pamiętam, i sędzę, że podobna data nie miałaby dla nikogo żadnego znaczenia. Będąc w drugiej klasie w Warszawie, za pieniądze oszczędzone od mych potrzeb kupiłem sobie dwutomową *Numizmatykę krajową* Bandtkiego, która u Merzbacha na Miodowej ośmdziesiąt złotych kosztowała. Radości mojej wtedy do śmierci nie zapomnę. W r. 1863, mając lat 17. Posiadałem już kilkaset monet polskich i kilkadziesiąt medalów. Medale zostały mi wtedy zabrane – monety zdołałem ukryć i ocalić. Inne zabytki przechowałem jako tako.

Od numizmatyków nie kupowałem rzadkich monet, bo celem moim było zawsze tylko ocalanie i nabywanie tego, co wykopywano i znajdowano w moich stronach nad Narwią, i co napotykałem w ręku profanów. Tym sposobem doszedłem do zbioru znacznego liczebnie ale nie bogatego w komplety i osobliwości. Nie licząc dubletów mam dziś monet polskich kilka tysięcy – ułożone są porządnie, ale nie liczone. Jest tam półtorak Zygm[unta] III z r. 1619, jest halerz Jana Kazim[ierza] z liczbą 360 pod Pogonią, są dukaty gdańskie Jana Kazim[ierza], Jana III, półtoraczne Stan[isława] Poniatowskiego i wiele innych w tym rodzaju. Mam kilkanaście monet piastowskich, kilkanaście rzymskich w Polsce znalezionych, prawie komplet różnych naszych banknotów itd. Itd. Na numizmatach znam się i co o nich drukowano posiadam. Sam nic nie pisałem, lubo kiedyś opracowałem szczegółowy katalog do druku.».

Kolekcja monet i medali Zygmunta Glogera zapisana została Muzeum Narodowemu w Krakowie. Po śmierci autora «Encyklopedii staropolskiej» zasilila jej zbiory. Niestety w chwili obecnej ze względu na wydarzenia dziejowe (dwie wojny światowe), wymieszanie zbiorów numizmatycznych, przepisywanie inwentarzy zbiorów w XX w. nie jesteśmy określić proveniencji monet pochodzących z kolekcji jeżewskiej Zygmunta Glogera.

Przywoływał też Zygmunt Gloger w korespondencji z krakowskim zbieraczem postacie z znane mu z Podlasia, które posiadały bądź miały zbiory, czy też «zbiorki» monet i medali. Byli to m. in. lekarz z Łomżyńskiego Efraim Edelstein: «Żyje jeszcze, ale zbioru już nie posiada. Część zginęła mu przy rewizji w r. 1863, później resztę sprzedał», czy też Ciecierski – ojciec «Przed laty kilkudziesięciu zbierał na szerszą skalę numizmaty» i jego syn Stefan «ale podobno r. 1863 tamę temu położył». Efektem czego «przed kilkunastu laty podarował mi piękną szafę do numizmatów po swym ojcu z osobliwym blatem marmurowym».

Nie byli to jedyni «starożytnicy» z Podlasia znani Zygmuntowi Glogerowi: «Znam także wielu obywateli, którzy mając po kilkadziesiąt i kilkaset monet polskich, ale nie zbierając ich systematycznie i tylko przechowując jako pamiątkę, nie życzyliby sobie, żeby wymieniano ich nazwiska».

Przygotowywana do druku «Encyklopedia staropolska» Glogera w pewnej mierze była wzorowana na «Starożytnościach polskich» – «zaprzątniętego przeważnie geografją» wielkopolanina Jędrzeja Moraczewskiego. Zygmunt Gloger w swojej encyklopedii wiele haseł, bardziej lub mniej, rozbudowanych, poświęcił dziejom pieniądza bądź samym monetom. Podstawą do opracowania haseł z zakresu numizmatyki był także zbiór monet Glogera, stąd też zapewne część wykonanych do druku rycin zabytków monetarnych.

Zestaw haseł do encyklopedii związanych z numizmatyką był szeroki. Przyjęty układ był oczywiście alfabetyczny, jednak zagadnienia pieniądza, z pieniądzem związanych i samej monety odnaleźć możemy także w hasłach małych jak i szeroko rozbudowanych.

Zestaw ten dotyczył m. in.: Sum bajońskich, bąka, bochnara, boratyniek (autorstwa Józefa Przyborowskiego), brakteatów, denarów, donatyw, dukatów, dwuzłotówek, fałszerstw, florena, grosza, grzywny, halerja (okazu opisanego i zreprodukowanego ze zbiorów Glogera), kwartnika, mincy – mennicy – mynicy, monet biskupów polskich, pieniądza w Polsce, portugalców, rocznic (tam szeroki opis medali rocznicowych z reprodukcjami), sakiewek, skarbów w ziemi, srebra, szelągów, szóstaka, talarów, trojaków, trzосу, tymfa, wacka oraz wiardunka.

Na 30 haseł pomieszczonych przez Zygmunta Glogera w jego «Encyklopedii staropolskiej» dwie trzecie dotyczy monet i ich nazw popularnych jakimi w przeszłości określano konkretne nominały. Przykładem klasycznym w tym wypadku będzie m. in. bąk i bochnar czy też wacek. Nazwy te choć wyszły z powszechnego obiegu w słownictwie nadal pokutowały wśród ludności ziem polskich, choć nie były tak powszechne jak tymf czy też boratynka. Nadal przecież pamiętano przysłowie: «Dobry żart, tymfa wart».

Część drobnych haseł odnosiła się ogólnie do pieniądza bądź była z nim związana: wacek – w dawnej polszczyźnie woreczek kieszonkowy na pieniądze, sakiewka czy trzos. Mamy też informacje związane z jednostkami obrachunkowymi: grzywna. Nie brak informacji o pieniądzu w hasłach historycznych jak sumy bajońskie. Dotykano także zagadnień medalierstwa, które na przełomie XIX i XX wieku traktowano jako część numizmatyki: hasło rocznice.

Układając hasła związane z numizmatyką Gloger sięgał też do literatury, przywołując ich klasyków. Tak było w przypadku bochnara, gdzie posiłkował się «Wizerunkiem» Mikołaja Reja: «Ociec worków potrzasa, przebiera bochnary, Bo podobno płatniejsze tam będą talary». Powołał się także na niego przy opracowywaniu hasła portugał: «Ujrzysz, jeśli pomogą portugały ony, Coś je marnie szafował na rozliczne strony».

Przy tym hasle wykorzystał też zapis Gwagnina Aleksandra (właściwie Alessandro Guagnini (1534-1614), historyka polskiego - pochodzenia włoskiego. Od 1561 był on uczestnikiem północnej wojny siedmioletniej (1563-1570), tzw. wojny «o trzy korony», wyprawy wołoskiej i moskiewskiej, i autorem m.in. Kroniki sarmacji europejskiej. Wykorzystując tekst Gwagnina wplótł w zapis jego fragment : «Darował Zamojski na weselu swym gościom portugały złote, na których była twarz królewska, a na drugiej stronie żałosna figura o wzięciu Połocka».

Do przygotowania haseł Zygmunt Gloger zapraszał też swoich przyjaciół i znajomych. Tak było w przypadku szelągów miedzianych emitowanych przez Jana II Kazimierza w mennicach koronnych i litewskich. Nazywane one były od imienia jednego z dzierżawców mennic –

boratynkami. Hasło te przygotował Józef Przyborowski – filolog, historyk, archiwista, archeolog, bibliotekarz i numizmatyk. Dziwi jednak fakt braku ilustracji monety, gdyż ze względu na masowość ich występowania, także na Podlasiu musiał je Zygmunt Gloger posiadać w swoich zbiorach.

Łatwo jest z pozycji dzisiejszej wiedzy o pieniądzu i jego obiegu krytykować opracowanie haseł numizmatycznych. Jaskrawym tego przykładem będzie atrybucja denara przypisywanego przez Glogera księciu Mieszkowi I. Dopiero przecież od kilku lat, dzięki nowo odkrytym znaleziskom monet i ich interpretacji wiemy, że Mieszko I nie bił monet. Rzeczywistym ich emitentem był zaś jego wnuk Mieszko II, syn Bolesława Chrobrego. Zygmunt Gloger opracowując hasła numizmatyczne sięgał do ówczesnej znanej mu i dostępnej literatury przedmiotu. Wielokrotnie też odsyłał w niektórych hasłach do jej lektury podając zapis bibliograficzny. Były to nie tylko prace polskich autorów, ale też obcojęzycznych.

Hasła numizmatyczne w «Encyklopedii staropolskiej» Zygmunta Glogera nie dominowały w tym czterotomowym wydaniu. Nie mniej autor podejmował tematykę pieniądza, jego obiegu i wartości. Były to informacje rzetelne, oparte na stanie naukowym ówczesnej wiedzy. Obok wydanej w 1850 r. pracy Antoniego Wagi – też pochodzącego z Ziemi Łomżyńskiej – «Nazwiska monet u różnych narodów i w różnych wiekach używane abecadłowo spisane i objaśnione przybliżonym porównaniem z dzisiejszymi pieniędzmi polskimi» (Warszawa 1850) stanowią istotny wkład w popularyzację numizmatyki wśród społeczeństwa zamieszkującego ziemie polskie na przełomie XIX i XX w.

Швець О.

ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ У НУМІЗМАТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Остання чверть XX – початок XXI століття позначилися пошуком нових методологій історичних досліджень. Невід’ємною рисою сьогоднішнього суспільства є інформаційні технології. Електронні обчислювальні машини проникли в різні галузі науки, зокрема, і в історичні. Вже покладено початок оцінюванню можливостей «світової павутини» як інструментарію для обробки історичної інформації, однак існує потреба на основі накопичених практичних навичок розробити стратегію й методику виконання історичних досліджень та пошуку інформації.

За загальноприйнятим визначенням, інформаційні ресурси (Information resources) – документи і масиви документів в інформаційних системах (бібліотеках, архівах, фондах, банках даних, депозитаріях, музейних сховищах і т.і.) [5].

Розвиток мережі Інтернет надає багато нових можливостей для швидкого доступу кожного бажаючого до регіональних, національних та світових ресурсів. Головним чинником запровадження новітніх технологій є формування конкурентоспроможного інформаційного середовища. Це зумовило зміни в комплектуванні фондів та розвитку всіх інформаційних послуг. Реалізація інформаційних функцій забезпечується створенням ще одного інформаційного ресурсу – веб-сайту. Грамотна організація цього ресурсу веде до структурованості, повноти та надійності інформації.

За допомогою інформаційних технологій науковці нині мають можливість ставити такі завдання, які раніше були просто неможливі внаслідок значної трудомісткості та необхідності переробки гігантських обсягів інформації. Така техніка, як принтер, ксерокс та сканер, допомагає дослідникові організувати свою роботу належним чином, заощаджуючи час та матеріальні витрати. Зараз історики мають змогу використовувати в режимі віддаленого

доступу електронні бази даних, інтернет-енциклопедії, он-лайн та веб-ресурси, аукціони – все це значно розширило можливості дослідників .

Серед вітчизняних науковців, які у своїх дослідженнях висвітлювали проблематику впровадження і використання інформаційних ресурсів в історичній галузі науки, помітно виділяється постать Ждановича О.В., чия дисертаційна робота у вітчизняній науці є чи не єдиним дослідженням ресурсів історичної тематики, де зауважено практику створення і використання подібних ресурсів у мережі Інтернет, розроблено стратегії проведення історичних досліджень. Йому вдалося визначити і систематизувати не лише основні складові історичних веб-ресурсів, а й проаналізувати сучасний стан і перспективи розвитку Інтернет-сервісів в історичній науці.

Проблематика використання веб-ресурсів в історичній сфері розглядається в працях Орлика В.М. У дослідженнях науковця з'ясовуються перспективи впровадження інформаційних та комп'ютерних технологій на прикладі Інтернет-ресурсів в нумізматичних дослідженнях [8].

Про Інтернет і навігацію в мережі написано достатньо, але посилання на джерела про пошук інформації, зокрема історичної, досить обмежені. У статтях Ждановича О.В. на прикладі низки сайтів розглядається еволюція ресурсів історичної тематики і виокремлюються основні методологічні прийоми пошуку інформації в Інтернеті й роботи з нею [2]. Хромова І. та Хромов К. досліджують репрезентативність нумізматичної електронної бази на прикладі музейних веб-ресурсів [11].

Важливою умовою успішної наукової діяльності є правильна робота з джерелами інформації, з матеріалами, розміщеними в мережі, переведення текстових і графічних даних в електронну форму, включення таких даних до джерельної та історичної бази дослідження. Інтернет передбачає великі об'єми інформації, такі як графіка, гіпертекст, аудіо- й відеоматеріали тощо. Сучасні технології дають науковцю змогу без проблем отримувати доступ до них. Це, у свою чергу, призводить до проблеми надлишку інформації. Для вирішення цієї проблеми й отримання успішного результату Тихомировим О.К. було сформульовано основні методи роботи з текстом як деякої сукупності трьох послідовних дій: 1) орієнтації, 2) пошуку, 3) переробки й оцінки інформації [10].

Орлик В.М. зазначає, що дезорієнтація історика серед інформаційних ресурсів відбувається через велику кількість сучасних веб-ресурсів, різних за своїми можливостями, серед яких є не лише офіційні інформаційні джерела історичної тематики (сайти товариств, магазинів, аукціонів, але й любительські сайти, навіть сторінки соціальних мереж. Це, у свою чергу, призводить до надлишку другорядних джерел. З іншого боку, проблема пов'язана з некоректним складанням запитів самими дослідниками. Врешті-решт пошукові системи формують списки посилань відповідно до рейтингу сайтів, виходячи з їхнього Інтернет-трафіку[8].

Серед проблем використання інформаційних ресурсів виділяють нестачу наукових пошукових систем – повномасштабних баз даних вітчизняних матеріалів, класифікованих за розгалуженою тематикою [7]: орієнтацію історика на сайті і визначення рівня достовірності й наукової цінності матеріалів. До проблем здійснення пошуку потрібної інформації А. Пелешин, Р. Гумінський та О. Тимовчак-Максимець відносять і такі аспекти: «1) малий ранг в алгоритмах ранжування сторінок; 2) основна кількість веб-сторінок з дискусіями не ранжується пошуковими системами; 3) велика частина користувачів потрапляє на сайт через рекомендацію інших користувачів; 4) взаємозв'язок веб-сторінок з дискусіями; 5) збереження обговорень незначимої тематичної направленості»;

Для ефективного пошуку науковцями використовуються спеціальні методи фільтрування інформації. Цими методами є: «а) операція локалізації пошукового запиту, наповнення, що дозволяє обмежити пошук веб-сайтом або доменом; б) операція виявлення інформаційного наповнення, що дозволяє виявити серед ресурсів ті, які можуть стосуватися об'єкту пошуку через аналіз інформаційного наповнення веб-сторінки за даною тематикою; в) метод часових

обмежень, коли під час проведення пошуку використовують обмеження результатів за визначений діапазон часу, з метою пошуку актуальних ресурсів».

Для цього використовуються функції пошуку: за минулий час, за останні 24 години, за минулий тиждень, місяць, рік або інтервал часу, використовуючи інструменти пошуку [9].

У результаті пошуку вибрані інформаційні ресурси прямо чи опосередковано нав'язують певні пріоритети роботи з ними. Як зазначає О. Жданович, якщо в поле дослідження ввести ресурси, які містять певні матеріали, то пропонувані ними посилання і джерела доповнюють і підтверджують їх основні ідеї. Недосвідчений науковець, захоплений яскравістю концепцій і великими обсягами ідей і висновків, які весь час повторюються, ризикує сформулювати необ'єктивне уявлення теми [3]. Тому необхідно правильно фільтрувати ресурси, перенасичені другорядною інформацією. Тут вже дослідника корегує або його професіоналізм, або чітке уявлення всієї множини ресурсів, яка стосується обраної теми, з яких він вибирає лише значимі і достовірні.

Специфіка роботи з історичною інформацією передбачає використання різних типів інформаційних ресурсів. Одним із таких типів є періодичні видання, які функціонують лише на інтернет-сторінках. Це достатньо значний масив, проте рівень довіри до таких ресурсів бажає бути кращим. Внаслідок цього за останнє десятиліття більшість періодики через недовіру, брак фінансування, зміну інтересів власників тощо припинила своє існування. Хоча низка проектів, запроваджених досвідченими істориками, зарекомендувала себе як серйозні та корисні видання [3].

Нині, на жаль, ще не визначений єдиний критерій для систематизації періодичних інтернет-видань. Ми цілком підтримуємо позицію О. Ждановича, що: «оптимальною стратегією пошуку і аналізу історичної інформації в інтернеті через такі інформаційні ресурси є: а) розуміння недоліків систем пошуку і результату приблизно третини потенційно доступних ресурсів; б) грамотне складання запитів і їх дублювання в декількох пошукових системах; в) аналіз технічного рівня розробки сайту як одного з факторів визначення якості ресурсу».

Професійний рівень інформаційного ресурсу можна визначити і за технічними характеристиками. Домінування html вказує на початковий рівень розвитку сайту, РНР говорить про прийнятний рівень розвитку сайту. Механізм пошуку вказує на наявність чи відсутність вбудованої СУБД, які зараз стають домінуючим засобом збереження інформації тощо [3].

Таким чином можемо констатувати, що сьогодні рівень розвитку сервісів інформаційних ресурсів ще недостатньо розвинутий. За останні два десятиліття інформатика в історичній сфері не виправдала на вітчизняному просторі тих очікувань, які на неї покладались. Зараз дуже часто використовується звичайне програмне забезпечення: СУБД, комп'ютеризовані аналітичні програми для тексту і зображень, таблиць тощо. Хоча на сучасному етапі інформатизації суспільства науковці не можуть цілком задовільнити свої потреби лише цим ПЗ. Здавалося б, можна виконувати більшість завдань за допомогою стандартного софту, але й тут виникають труднощі у вигляді різних програм переглядів ресурсів через інтернет, які можуть бути несумісними, що часом призводить до зміни або втрати частини тексту, некоректного відображення зображень, креслень, малюнків, схем тощо. Перевагою є їх універсальність і доступність, але, на відміну від оригінальних історико-орієнтованих продуктів, стандартний софт для використання інформаційних ресурсів звужує проблематику, «підганяючи» її під програмний продукт.

Ми маємо досвід використання істориками ЕОМ для відцифрування матеріалів і їх збереження, але розвиток історичної науки потребує більш сучасних підходів до організації наукової роботи. Мережа Інтернет як джерело електронних інформаційних ресурсів стала середовищем для наукової комунікації і основним базисом для організації сервісів, орієнтованих на реалізацію потреб історичної науки, включаючи автоматизований аналіз текстів, геоінформаційні та експертні системи тощо. Оскільки ресурси глобальної

інформаційної мережі характеризуються змінюваністю, надзвичайної ваги набуває методологія роботи на сайтах, пов'язаних із історичною тематикою.

Література:

1. Владимиров Н.В. Историческая геоинформатика: геоинформационные системы в исторических исследованиях / Н.В. Владимиров. – Барнаул, 2005. – С. 12
2. Жданович О.В. Историческая информация в Интернет. Краткая история сети интернет и использование ее информационных ресурсов / О.В. Жданович // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики : Збірник наукових праць. – Число 5 / Відп. ред. М. Ф. Дмитрієнко. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2006. – С. 187-203.
3. Жданович О.В. Методология поиска работы с историческими текстами в Интернет / О. В. Жданович // Історико-географічні дослідження в Україні. Збірка наукових праць. – Число 9 / Відп. ред. М. Ф. Дмитрієнко. – К.: НАН України. Інститут історії України, 2006. – С. 187-203.
4. Жданович О.В. http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21C OM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=DOC/2010/10ZCHSTV.zip Дослідницькі ресурси історичної тематики в мережі Інтернет: створення та використання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: 07.00.06 / О. В. Жданович; Інститут історії України. – К.: 2010. – 28 с.
5. Інформаційні ресурси [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Інформаційні_ресурси
6. Інформаційні ресурси спільного користування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Інформаційні_ресурси_спільного_користування
7. Козьменко О.В. Проблеми створення та використання інформаційних ресурсів для потреб аналітиків та науковців / О. В. Козьменко, О.В. Кузьменко, К. М. Жулінська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.uabs.edu.ua/jspui/handle/123456789/8560>
8. Орлик В.М. Інформаційний потенціал веб ресурсів у нумізматичних дослідженнях (на прикладі монет держав хрестоносців) / В. М. Орлик // Архівознавство та джерелознавство галузі знань: проблеми взаємодії на сучасному етапі. – К., 2013. С. 129-133.
9. Пелешишин А.М. Пошук сторінок дискусій в соціальних мережах глобальними пошуковими системами / А.М. Пелешишин, Р.В. Гумінський, О.Ю. Тимовчак-Максимець // Безпека інформації. – 2013. – Т. 19, № 3. – С. 181-187. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/bezin_2013_19_3_8.pdf
10. Тихомиров О.К. Структура мыслительной деятельности человека / О.К. Тихомиров. – М.: Изд-во МГУ, 1969. – С. 7
11. Хромова І. Нумізматика в музейних інтернет-ресурсах України/ І. Хромова // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методик. – К.: Інститут історії України, 2013. – С. 203-207

Тупчієнко М.

ДЕЛЬФІНЧИКИ З ГОСПОДАРЧОЇ ЗЕМЛЯНКИ ПЕРЕДМІСТЯ ОЛЬВІЇ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК 2003 Р.)

Знахідки монет у стані *insitu* під час проведення археологічних розкопок представляють значний інтерес для дослідників нумізматики, оскільки такі знахідки завжди привносять нові елементи в картину реконструкції не тільки грошового обігу в минулі історичні епохи, але

й дозволяють глибше і об'ємніше зрозуміти психологію відношення населення до грошей, характер їх використання поза сферою торгових відношень тощо.

Відповідно предметом даної доповіді є опис умов знаходження дельфінчиків в господарчому комплексі передмістя античної Ольвії.

Археологічні дослідження автором проводилися на території некрополя городища Ольвія у 2003 р. Місце розташування розкопу - Північний мис I. Розкопки проводилися в квадратах 12-а і 19, розташованих в крайній східній частині попереднього розкопу. Культурний шар товщиною 45-60 см. розпочинається прямо з рівня сучасної поверхні. Його основу в основному складав матеріал V-IV ст. до н.е. У досліджуваних квадратах виявлено чотири господарчі ями та кілька заглиблень (А, Б, В), ідентифікувати функцію яких не вдалося, оскільки вони входять в стінки квадратів, і більша їх площа ще не досліджена, крім того виявлено одну землянку (№ 1) та завершено дослідження склепу (№ 6) римського часу.

У даному випадку зупинимося лише на результатах розкопок землянки. Господарча землянка (надалі землянка № 1) була розташована на межі двох квадратів 12-а і 19, в їх західній частині. При цьому $\frac{3}{4}$ її площі була розташована в кв. 19. Вона виявлена на глибині 110 см. від СП по північному борту квадрату 19. Землянка мала трапецевидну в плані форму, розширювалася в північній частині. Кути ями заокруглені. Південна та східна стінки ями ледве вигнуті. Північна і східна стінки споруди збереглися частково, оскільки були пошкоджені дромосом пізнішого склепу № 6.

Довжина і ширина землянки по основних лініях орієнтування складає 210 см. і 187 см. Землянка орієнтована довгою віссю по лінії південь південний захід – північ північний схід. Глибина земляни 90 см. від РВ або 210 см. від СП по північному борту кв. 19. Землянка була заповнена мішаним ґрунтом, що включав відносно мало матеріалу: фрагменти амфор, столового і кухонного посуду, кістки тварин. По рівнях підлоги виявлено 5 етапів її функціонування, що відповідали п'яти культурним шарам – I-V.

V-й етап – хронологічно перший і найдавніший. Виник у початковий період функціонування споруди. Співпадав з дном землянки. В центральній частині дна землянки знаходилася яма для багаття, заповнена попелом та артефактами: стінка амфори, кілька дрібних фрагментів стінок кераміки, кістки і луска риби.

У південно-західному кутку землянки виявлено заглиблення, що звужувалося донизу, яке було заповнене мішаним ґрунтом, що практично не містило матеріалу.

Під південною стінкою, посередині, знаходилося ще одне заглиблення, викопане в підлозі землянки, але вже конічної форми. Воно було заповнене глиною, що включала фрагменти кісток тварин, кілька фрагментів амфори і ліпної кухонної посудини. Могло слугувати гніздом для амфори.

Західніше від ями для багаття розташоване заглиблення округлої чашоподібної форми, невеликих розмірів, перекрите двома необробленими плоскими каменями, невеликих розмірів. Під каменями в заповненні заглиблення виявлено лише бронзовий дельфінчик середніх розмірів.

V-й етап був перекритим четвертим рівнем підлоги, що по всій площі представляв собою «натоп» товщиною 3 см. Він перекривав усі заглиблення в підлозі, у тому числі, і яму для багаття. В центральній частині поверх «натопу» знаходилася пляма попелу округлої форми. Її східна частина пошкоджена перекопом дромосу склепу № 6.

Третій рівень (III етап) підлоги у вигляді ще одного пласту «натопу» виявленого на глибині 83-84 см. від РВ. Він знаходився під сирцевими вальками II етапу використання землянки. В заповненні «натопу» знайдено кілька дрібних фрагментів кераміки, кістки і луска риби, а також бронзовий дельфінчик.

Наступний II-й етап хронологічно передостаній в історії існування землянки. На глибині 50-58 см. від РВ у північно-західному кутку землянки виявили рештки другої глинобитної печі. Вона збереглася у вигляді плями попелу підпрямокутної форми, орієнтованої довгою віссю по лінії південний схід – північний захід. В південно-східній частині печі знаходився у стані *insitu* вотивний предмет, так звана «моталка».

Південніше плями попелу, на цьому ж рівні, виявлено сирцеві вальки, що лежали на глиняній підсипці. Вальки утворювали розірвану сегментовидну лінію – рештки стінок глинобитної печі. З південного боку цієї лінії з вальків лежала відбита ручка амфори.

Піч була споруджена на підсипці із глини, що перекривала всю північну і західну частини землянки.

У південній частині землянки на глибині 57 см. від РВ під західною стінкою виявили сирцеві вальки, які лежали трьома-чотирма шарами по 4-5 в ряді – східці, що вели в землянку. Ряд вальків також перегороджував впоперек по лінії схід-захід всю землянку. Поперечна лінія вальків, очевидно, була покладена з метою укріплення підсипки, на якій і було споруджено піч II.

У заповненні культурного шару в південно-західній частині землянки на глибині 35 см. від РВ знаходився вапняковий камінь – фрагмент квадрату, неподалік від якого 15 см. на південний схід мало місце скупчення фрагментів амфори, а на глибині 53 см. від РВ виявлено невеликий злиток бронзи або бронзовий шлак.

В глиняній підсипці під піччю практично не було матеріалу. Прямо під подом печі (обгоріла глина) виявлено на глибині 60 см. від РВ фрагмент бронзового виробу невідомого призначення, що мав вигляд стержня із загнутим кінцем.

Врешті, самий пізній I-й етап охоплює товщу заповнення від рівня виявлення землянки до решток першої печі. Під час зачистки плями землянки в її центральній частині на глибині 0,5-1 см. від РВ було виявлено бронзовий дельфінчик малих розмірів, а на глибині 23 см. від РВ в північній частині знайшли керамічний предмет, що нагадував пряслице.

В північно-західному кутку землянки, на глибині 23 см. від РВ знаходилося горло амфори, а в північно-східній частині на глибині 25 см від РВ виявлено грудочку шлаку.

На глибині 28-30 см. від РВ в північно-західному кутку землянки виявлено пляму попелу підпрямокутної форми, розташованої на глиняній підсипці чи підмазці. Глинисте заповнення охоплює всю північну і західну частину землянки, тобто, так само як і у випадку з підсипкою печі II. Правильна форма плями, її підвищене розташування, грудка печини – рештки обмазки, вказує на наявність решток печі.

Порівняно невеликі розміри землянки, домінування серед матеріалів заповнення землянки на всіх п'яти етапах кухонних відходів, серед яких масовими були кістки тварин і риби, луска, великі розміри відкритих багать, обох печей вказує на господарче призначення землянки, можливо як кухні.

Таким чином, в найдавніший період, що охоплює V-III етапи, на дні землянки, в її центрі, існувало відкрите вогнище. При цьому на етапі V поряд з вогнищем було вкопано амфору. Невідомо, чи мали місце валькові сходишки в найдавніший період. А у пізніший час (етап II-I) змінюється характер місця знаходження вогню – з'являється глинобитна піч на підсипці, а одночасно з нею і валькові сходишки. Водночас наявність у заповненні бронзових шлаків, бронзового предмета не виключає наявність тут і незначно, спорадичного бронзового лиття.

Одночасно у землянці виявлено три дельфінчики – два з яких (етапи III та I) указують на випадковість їх знаходження, тоді як на етапі V дельфінчик знаходився у сховку і не був використаний, незважаючи на те, що землянка продовжувала ще довго існувати. Більше того, сховок затоптали і про нього забули. Це може мати кілька пояснень: 1) відбулася зміна господарів; 2) сховок дельфінчика міг носити культовий характер будівельної жертви під час спорудження землянки.

РИМСКИЕ МОНЕТЫ III в. н.э. НА ТЕРРИТОРИИ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ: НЕКОТОРЫЕ НАБЛЮДЕНИЯ НАД НОВЫМИ НАХОДКАМИ

В классических сводах находок римских монет на территории Восточной Европы, принадлежащих М.Ю. Брайчевскому [2] и В.В. Кропоткину [3], монеты III в. н.э. определяются как довольно редкие, в первую очередь, представленные денариями и антонинианами, и в меньшей степени – провинциальными бронзовыми монетами и ауреусами. В каталоге находок античных монет в ареале черняховской культуры, подготовленном нами в диссертационном исследовании в течение 2005-2010 гг., монеты III в. также отнесены к числу не часто встречаемых [4], о чем также отмечается в ряде других наших публикаций [5; 6; 7]. Ситуация кардинально изменилась в последние годы, что связано с активной регистрацией находок римских монет, обнаруженных при помощи металлодетекторов как учеными во время археологических исследований, так и кладоискателями. При этом, в целом, количество категорий находок практически не изменилось, однако этого нельзя сказать об их процентном соотношении. В настоящее время, по нашим подсчетам, половина находок монет III в. с территории Восточной Европы относится к римским провинциальным выпускам (монеты автономной чеканки), затем, практически в равной пропорции располагаются антонинианы (27%) и денарии (23%), и, наконец, замыкают группу находок этого хронологического периода ауреусы (10 %).

Монеты т.н. автономной чеканки в течение первых трех четвертей III в. массово выпускались рядом римских провинциальных городов для удовлетворения потребностей в деньгах на местном рынке [8, с. 151]. Как правило, они имели очень ограниченный ареал обращения, что делает их крайне важным не только нумизматическим, но и историческим источником. В настоящее время мы располагаем информацией о не менее полутора тысячах монет, происходящих как минимум из 26 городов балканских провинций (в основном, Маркианополь, Никиполь на Истре, Одессос, Томы, Анхиал, Адрианополь, Деульт, Пауталия, Виминакий, Фессалонники), и о не менее 400 монетах из 12 городов римских провинций в Малой Азии (в основном, Трапезунт, Синопа, Эфес, Александрия Троас, Кессария Каппадокийская, Никея) [8, с. 151-152]. Очевидно, что появление таких монет в варварской среде обязано непосредственному пребыванию их владельцев в областях, где эти монеты циркулировали. Подавляющее большинство монет было отчеканено во второй четверти III в. н.э. Это время связано с периодом т.н. Готских войн, а именно – грабительских походов варваров на территории балканских и малоазийских провинций Римской империи, хорошо известных по свидетельствам древних авторов и фиксируемых археологически. В этом случае стоит подчеркнуть, что география городов, в которых отчеканены обнаруженные на территории Восточной Европы провинциально-римские монеты, соответствует областям, подвергшимся вторжению варваров, указанным в письменных источниках [ср.: 11, р. 198-199].

Относительно территориального распределения находок весьма примечательным нам видится тот факт, что основное количество находок монет городов балканских провинций было сделано на территории Центральной (в междуречье среднего течения Днестра и среднего течения Днестра), реже – Западной Украины. В то же время, находки монет малоазийских городов происходят, как правило, с Левобережья Днестра (провинциальные города Понта и Пафлагонии) и Центральной Украины (Вифиния, Иония, Троада, Мизия, Каппадокия). Такая тенденция пространственного размещения монетных находок вполне может свидетельствовать о локализации мест проживания участников разных этапов Готских войн [ср.: 1, с. 154-157].

Весьма специфической категорией находок являются бронзовые медальоны провинциальной чеканки. До последнего времени была известна только одна находка такой монеты, сделанная в 1930 г. возле городища Райки [3, с. 56, № 387]. Сегодня мы располагаем информацией еще о пяти медальонах: одном медальоне Адриана, чеканки г. Эфес, двух медальонах Каракаллы и одном Септимия Севера, чеканки г. Пергам и медальоне Элагабала,

чеканки г. Филиппополь [12]. Особенности топографии находок (все они были обнаружены в междуречье среднего Днестра и Припяти) и их хронологии (практически все находки компактно укладываются в период конца 2 – начала 3 вв.) заставляют с очень большой осторожностью связывать их поступление в Восточный Барбарикум с Готскими войнами. Вполне возможно, что их появление в руках варваров произошло в другое время, имело другие обстоятельства и/или источники.

Находки антонинианов, количественно следующие за монетами автономной чеканки, в последнее время особо привлекают наше внимание. Следует отметить крайне интересный факт, что практически все они имеют довольно хорошую сохранность (слабую степень износа), датируются, как правило, в пределах 230-х – начала 250-х гг. и чаще всего встречаются в бассейнах среднего течения Днепра, среднего и верхнего течения Южного Буга и среднего течения Днестра [8, с. 152]. Такие особенности указывают на краткосрочность как поступления, так и использования монет в среде варварского общества. Вполне возможно, что их происхождение стоит также связывать с событиями Готских войн. Например, ограблением городов, о чем не единожды свидетельствуют письменные источники (Иордан, Аммиан Марцелин, Зосим, и др.). Гораздо более сложной ситуация видится с источниками поступления хронологически более ранних денариев (в основном, выпущенных в период правления Каракаллы и Александра Севера). Находки этих монет хоть и не редки, но крайне важны для понимания политических процессов рубежа 2-3 вв. н.э. Вполне возможно, эти монеты являлись платой за службу варваров в римской армии, но также нельзя и отрицать того факта, что они вполне могли быть результатом выплат римским правительством варварам в обмен на неприкосновенность северо-восточных границ Империи, о чем также известно из письменной традиции [7, с. 219-221].

Весьма важной категорией находок монет являются ауреусы 3 в., подавляющее количество которых выпущено во второй четверти 3 в., в правление Гордиана 3 и Траяна Деция. Изучению ауреусов этой хронологической группы посвящена обстоятельная статья польского ученого А. Бурше, по мнению которого эти монеты попали в руки к варварам после разгрома римской армии и захвата императорской казны возле г. Абрит в 251 г. [10] Характерной чертой этих монет является то, что практически все они демонитизированы – имеют отверстия над головой императора (по мнению А. Бурше они были сделаны сразу же после битвы при Абрите). Находки таких монет широко известны на территории вельбаркской и черняховской культур, причем в ареале последней они концентрируются преимущественно в междуречье Днепра и Южного Буга.

Вторую, значительно более скоромную в количественном отношении, хронологическую группу ауреусов составляют монеты, отчеканенные в последней четверти 3 в., в правление императоров Максимиана Геркулия, Проба, Тацита и Диоклетиана. Среди них, как и в случае с первой группой ауреусов, большинство экземпляров являлось демонитизированными: имели ушки или отверстия для подвешивания. Новые находки таких ауреусов принесли очень интересную группу монет, имеющих одновременно и отверстие и ушко. Конечно, ушко приделывалось к таким монетам позже, чем в ней проделывалось отверстие, и в этом заключается их большое значение. Дело в том, что практически для всех этих монет характерны каннелированные (гофрированные) ушки/петельки для подвешивания, широко встречаемые на украшениях в Европейском Барбарикуме, начиная с последней трети 3 в. По всей видимости, рассматриваемые золотые монеты-подвески являются тем типом изделий, которые фиксируют приблизительное время перехода от одной традиции ношения монет-подвесок (просто с отверстиями) – к другой (с петельками для подвешивания) [9].

Таким образом, новые находки монет 3 в. с территории Восточной Европы значительно корректируют наши представления о монетном обращении в этом регионе в позднеримское время. Более того, они являются прекрасным источником для изучения событий военно-политического характера (как это в случае с монетами автономной чеканки и ауреусами). Наконец, значительная концентрация разных категорий находок монет 3 в. в области между средним течением Днепра и Днестра заставляет обратить на этот регион более пристальное

внимание. Ведь, вместе с новым археологическим материалом, монеты 3 в. могут послужить одним из тех самых ключей в решении проблем, связанных с происхождением и ранними фазами существования черняховской культуры, датирующихся как раз этим периодом.

Литература

1. Бейдин Г.В. Римские провинциальные монеты на территории Украины в ареале черняховской культуры / Г.В. Бейдин // Древности. – 2012. – Вып. 11. – С. 147-159.
2. Брайчевський М.Ю. Римська монета на території України / М.Ю. Брайчевський. – Київ, 1959. – 244 с.
3. Кропоткин В.В. Клады римских монет на территории СССР / В.В. Кропоткин // Свод археологических источников. – Вып. Г4-4. – Москва, 1961. – 135 с.
4. Мизгін К.В. Античні монети на пам'ятках черняхівської культури. Дисертація на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук / К.В. Мизгін. – Київ, 2010. – 196 с.
5. Мизгін К. До питання про джерела потраплянь римських монет до населення черняхівської культури / К.В. Мизгін // Археологічні студії. – Вип. 4. – Київ-Чернівці, 2010. – С. 58-66.
6. Мызгин К.В. К проблеме источников поступлений римских монет I-II вв. к носителям черняховской культуры / К.В. Мызгин // Oium. – № 1. – Київ, 2011. – С. 140-145.
7. Мызгин К.В. Римские монеты в ареале черняховской культуры: проблема источников поступления / К.В. Мызгин // Stratum plus. – № 4. – Санкт-Петербург-Кишинев-Одесса-Бухарест, 2013. – С. 217-233.
8. Мызгин К.В. Готские войны III в. в свете нумизматических источников с территории Восточной Европы / К.В. Мызгин // Новые материалы и методы археологического исследования: Материалы III Международной конференции молодых ученых. – Москва, 2015. – С. 151-153.
9. Мызгин К.В. О времени появления ушек на золотых римских монетах в Барбарикуме / К.В. Мызгин // Stratum plus. – № 6. – 2015 (в печати).
10. Bursche A. The Battle of Abritus, the Imperial treasury and aurei in Barbaricum / A. Bursche // Numismatic Cronicle. – 173. – London, 2013. – p. 151-169.
11. Myzgin K. Finds of Roman Coins of Asia Minor Provincial Mintage in the Territory of Chernyakhiv Culture / K. Myzgin / The Black Sea, Paphlagonia, Pontus and Phrygia in Antiquity Aspects of archaeology and ancient history. BAR International Series 2432. – Oxford, 2012. – P. 197-201.
12. Myzgin K. New Finds of Roman Provincial Bronze Medallions on the Territory of Ukraine / K. Myzgin // Notae Numismatacae. – IX. – Kraków, 2015. – P. 103-114.

Надвірняк О., Надвірняк О.

РИМСЬКА МОНЕТА ТА ЇЇ «НАСЛІДУВАННЯ» У КОНТЕКСТІ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ ПЛЕМЕН ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ МЕЖИРІЧЧЯ СЕРЕДНЬОГО ДНІСТРА І ПІВДЕННОГО ПОБУЖЖЯ)

Серед переліку речей, що зустрічаються в похованнях, які відносять до пам'яток черняхівської культури, непоодинокими є знахідки римських монет. І хоча на даний момент, за статистикою, співвідношення таких поховань із загальною кількістю вже досліджених визнається в межах кількох відсотків, проте, практично щорік, цей список поповнюється.

Слід зазначити, що присутність монет в черняхівських похованнях притаманна не лише для західного і центрального, але й і східного ареалів поширення культури. В похованнях зустрічаються не тільки ауреуси, знахідки яких деякі дослідники пов'язують із захороненням германської знаті, але й срібні й бронзові номінали, що може вказувати на ширше коло джерел культурних і обрядових запозичень. Адже, як відомо, не лише в античному, але й у кельтському світі, монета зустрічається в похованнях як приношення, а відповідно – складова поховального обряду.

Крім цього, вже сьогодні можна стверджувати, що на цілому ряді черняхівських некрополів межиріччя Середнього Дністра і Південного Бугу наявність римської монети виявляється не лише серед трупопокладень, але й трупоспалень. Вибіркова статистика підйомного матеріалу по деяких некрополях регіону засвідчує у верхніх горизонтах об'єктів присутність від декількох, до двох і більше десятків монет, значна частина яких зберігає на собі сліди перебування у вогні.

Певну уяву про залучення та використання римської монети у поховальній обрядовості черняхівської спільноти дозволяє скласти їх колекція з могильника поблизу с. Баламутівка що на Хмельниччині, яку нещодавно передано місцевим краєзнавцем на збереження до Державного історико-культурного заповідника «Межибіж». Серед монет – 24 денарії, більшість з яких є субератами або «відливками» з потіна.

Особливу увагу також звертають на себе знахідки на черняхівських об'єктах демонетизованих примірників, перетворених на підвіски-амулети, що використовувалися у середовищі римських легіонерів та військовослужбовців допоміжних підрозділів як атрибути, остаточно сформованого при Северах культу обожнюваних імператорів і членів їх сімей. До речі, збірка з Баламутівки репрезентована двома демонетизованими екземплярами.

До цієї ж категорії можна також віднести знахідки «легіонерських» медальйонів, частину з яких помилково зараховують до так званих «варварських наслідувань» римських монет.

Фіксація у поховальних комплексах і підйомних матеріалах черняхівських некрополів регіону римських монет та їх «наслідувань», відображає привнесення в місцеву обрядовість елементів етнокультурних традицій, пов'язаних з існуванням поширеного ритуалу поховання з «оболом Харона» («платою Харону») та культом обожнюваних імператорів. Не викликає суттєвих заперечень теза про особливий суспільний або майновий статус поховань з римськими монетами. На наше переконання, в деяких випадках, їх наявність у сукупності з іншим, «нетиповим», інвентарем дає підстави говорити про виокремлення таких поховань із загального масиву до умовної групи, в якій небіжчики були носіями провінційно-римських елементів культури, побуту, соціальних, етнічних або фахово-професійних відмінностей.

Показово, що практика розміщення римських монет в похованнях представників черняхівської спільноти знаходить паралелі у поховальних комплексах територій не лише традиційно пов'язаних з античною поховальною традицією. Протягом середньо – і пізньоримського часу ця практика розповсюджується як в романізованих провінціях і по обидва боки європейського *Limes Romanus*, так і в районах розселення «варварських» племен, віддалених від римо – «варварського» порубіжжя.

Таким чином, залучення в науковий обіг нових матеріалів і комплексний аналіз наявних джерел, дає можливість внести певні корективи в сутність розуміння політичних, економічних, етнокультурних контактів Риму та «варварських» племен, дозволяє по-іншому оцінити події кінця II – середини III століття н.е., що мали безпосереднє відношення до процесів формування черняхівської, а також долі суміжних і синхронних їй археологічних культур.

ТОПОГРАФИЯ НАХОДОК МОНЕТ ВИЗАНТИЙСКОГО ХЕРСОНА В УКРАИНЕ (ПОЛТАВСКАЯ ОБЛАСТЬ)

С 2009 по 2015 год нам очень часто приходилось отвечать на вопросы, в которых содержались просьбы определить принадлежность и датировку различных монет. Основной массой это были разнообразные монеты Византии и Византийского Херсона (Херсонеса). В некоторых письмах находчики указывали регион находки, что и повлекло за собой написание этой статьи. Кроме того, некоторые нумизматические находки представляли, на мой взгляд, значительный нумизматический интерес. Это монеты Византийского Херсона, которые не были распространены на территории материковой Украины (местной чеканки), а именно в Полтавской области. А чеканились в полисе, который территориально находится в Крыму. Это лишний раз доказывает, что жители территории были частыми гостями в Крыму, а именно в городе Херсонесе.

Весьма интересные находки были сделаны в основном по водным артериям региона: реки Ворскла, Сула, Псел, Удай. Основная масса монет имеет отверстие, а то и два. Признак того, что они использовались как иконки – обереги и нашивались на одежду. Всего было исследовано **156** монет.

Описание монет и места их находок

Выпуск монет императора Феодосия II (402-450 гг.), [3, № 338]

Описание монетного типа

Аверс: Бюст императора Феодосия II вправо, в одной руке щит, в другой копье. По кругу надпись DN THEODOSIVS PE AVG

Реверс: Две фигуры держат между собою крест. По кругу надпись CONCOD DIA ACV CONS

Места находок: Диканский р-н. (2 шт., одна с отверстием); Глобинский р-н. (1 шт.); 3.Пирятинский р-н. (1 шт.);

Выпуск монет императора Валентиниана III (425-455 гг.) [3, № 339]

Описание монетного типа

Аверс: Бюст императора Валентиниана-3 вправо, в одной руке щит, в другой копье. По кругу надпись

DN VALENTINIANVS PE AG

Реверс: фигуры держат между собою крест. По кругу надпись CONCOD DIA ACV CONS

Места находок: Миргородский р-н. (1 половинка монеты), Котилевский р-н. (1 шт.)

Выпуск монет императора Льва I (457-474 гг.) [3, № 340]

Описание монетного типа

Аверс: Бюст императора Льва I вправо, по кругу надпись -DN LEONI-SPPAVC

Реверс: Император в полный рост вправо, в правой руке копье, в левой сфера, ногой наступил на пленника. По кругу надпись VIRTUSE EXERCITI CONE

Места находок: Чутовский р-н. (2 шт., одна с двумя отверстиями), Решетиловский р-н. (3 шт.), Лохвицкий р-н. (1 шт.)

Выпуск монет Верины (супруга императора Льва I) [3, № 346]

Описание монетного типа

Аверс: Бюст Верины вправо, надпись по кругу AELVER INA AVG

Реверс: Сидящая Ника, рисующая на щите хризму, круговая надпись SALVSPEL-PVBLICA CONE

Места находок: Оржитский р-н (половинка монеты);

Выпуск императора Зенона (474-491 гг.) [3, № 347]

Описание монетного типа

Аверс: Бюст императора вправо, надпись по кругу DN ZENO PF AVG

Реверс: Фигура императора в полный рост, под ногой пленник надпись CONCO DIARO

Места находок: Гадячский р-н. (2 шт. – одна с отверстием); Зиньковский р-н. (4 шт. – 1 половинка); Машевский р-н. (1 шт.);

Выпуск пентануммиев императора Юстина I (518-527 гг.) [3, № 349]

Описание монетного типа

Аверс: Бюст императора вправо, по кругу надпись DN IVSNINNVSPR

Реверс: Стоящий император с крестом и щитом, надпись по кругу VIC-TOR

Места находок: Гребёновский р-н. (1 шт.); Карловский р-н. (2 шт. – одна с крупным отверстием по центру); Диканский р-н. (4 шт.);

Выпуск пентануммиев императора Юстиниана I (527-565 гг.) [2, Таб. 2, № 2-4];

Описание монетного типа

Аверс: Бюст императора вправо, по кругу надпись DN IVSTI NIAN

Реверс: Стоящий император с крестом и шаром, надпись по кругу VIC -TOR

Места находок: Котелевский р-н. (2 шт.), Хорольский р-н. (1 шт.); Чутовский р-н. (4 шт.);

Выпуск пентануммиев императора Юстиниана I (527-565 гг.) [3, № 352]

Аверс: Бюст императора вправо, по кругу надпись DN VSTI SPP

Реверс: Монограмма [2, № 1]

Места находок: Чернухинский р-н. (5 шт., одна монета с отверстием, одна монета на крупной заготовке); Кобелякский р-н. (2 шт.); Великобогочанский р-н. (6 шт.); Гребёновский (3 шт., две монеты с отверстиями)

Выпуск фоллисов императора Юстина II (565-578 гг.) [3, № 355]

Описание монетного типа

Аверс: Стоящий император с супругой в рост, надпись по кругу XEP CONOC

Реверс: Стоящая фигура с хризмой, справа знак «Н» (номинал), над ними крест.

Места находок: Гребёновский р-н. (2 шт., один фоллис с отверстием); Лохвицкий р-н. (4 шт., один фоллис с отверстием, одна половинка монеты); Лубенский р-н. (1 шт.); Кременчугский р-н. (7 шт. Два фоллиса с двумя отверстиями, и один фоллис с одним отверстием); Машевский р-н. (3 шт. один фоллис с отверстием); Миргородский р-н. (4 шт. два фоллиса с отверстиями); Новосанжарский р-н. (2 шт.);

Выпуск полуфоллисов императора Юстина II (565-578 гг.) [3, № 356]

Описание монетного типа

Аверс: Стоящий император с супругой в рост, надпись по кругу XEP CONOC

Реверс: Стоящая фигура с хризмой, справа знак «D» (номинал), над ними крест.

Места находок: Машевский р-н. (3 шт., одна монета с отверстием); Оржицкий р-н. (2 шт.); Решетиловский р-н. (1 шт., с отверстием);

Выпуск фоллисов императора Маврикия Тиберия (582-602 гг.) [3, № 357]

Описание монетного типа

Аверс: Стоящий император с супругой в рост, надпись по кругу DN MAVRIC PP AVG

Реверс: Стоящая фигура с хризмой, справа знак «Н» (номинал), над ними крест.

Места находок: Чернухинский р-н. (4 шт. одна монета с отверстием, одна с двумя отверстиями); Кобелякский р-н. (7 шт., одна монета с отверстием); Великобогочанский р-н. (6 шт.); Гребёновский (2 шт., две монеты с отверстиями); Кобелякский р-н. (2 шт.); Зентковский р-н. (5 шт., одна монета с отверстием); Диканский р-н. (2 шт.); Великобагачанский р-н. (4 шт., две монеты с отверстием, одна половинка)

Выпуск полуфоллисов императора Маврикия Тиберия (582-602 гг.) Описание монетного типа

Аверс: Стоящий император с супругой в рост, надпись по кругу DN MAVRIC PP AVG

Реверс: Стоящая фигура с хризмой, справа знак «D» (номинал), над ними крест.

Места находок: Котелевский р-н. (2 шт., одна монета с отверстием); Хорольский р-н. (4 шт.); Чутовский р-н. (5 шт., три монеты с отверстиями); Лохвицкий р-н. (4 шт., две монеты с отверстием с отверстием, одна половинка монеты); Лубенский р-н. (3 шт.);

Выпуск фоллисов императора Фоки (602-610 гг.) [2, Таб. 5, № 3-6]

Описание монетного типа

Аверс: Стоящий император с супругой в рост, надпись по кругу XEP CONOC

Реверс: Стоящая фигура с хризмой, справа знак «Н» (номинал), над ними крест.

Места находок: Чернухинский р-н. (3 шт., одна монета с отверстием); Кобелякский р-н. (2 шт.); Великобогочанский р-н. (5 шт., две монеты с отверстиями); Гребенковский (3 шт., две монеты с отверстиями); Глобинский р-н. (2 шт.); Зеньковский р-н. (4 шт., одна монета с отверстием);

Выпуск полуфоллисов императора Фоки (602-610 гг.)

Описание монетного типа

Аверс: Стоящий император с супругой в рост, надпись по кругу XEP CONOC

Реверс: Стоящая фигура с хризмой, справа знак – D (номинал), над ними крест.

Места находок: Чернухинский р-н. (2 шт. одна монета с отверстием, одна с двумя отверстиями); Хорольский р-н. (5шт.); Чутовский р-н. (1 шт.);

Выпуск император Ираклия (610-641 гг.) (фоллисы императора Маврикия Тиберия с характерным надчеканом императора Ираклия «IR» [3, № 359])

Описание монетного типа:

Аверс: Стоящий император с супругой в рост, надпись по кругу DN MAVRIC PP AVG надчекан IR

Реверс: Стоящая фигура с хризмой, справа знак «Н» (номинал), над ними крест.

Места находок: Карловский р-н. (1 шт.);

И это только малая часть материала, которая была доступна автору данной статьи. На данный момент исследование продолжается. Методично фиксируются находки всех монет данного полиса. Собрано довольно -таки много материала по литым монетам, надеюсь в дальнейшем обработать и издать. Очень много в находках монет Византии, но это тоже отдельный разговор.

Иллюстрации

Рис. 1. Пентануммий императора Юстиниана I (527-565 гг.) [3, № 352]

Рис. 2. Полуфоллис императора Юстина II (565-578 гг.) [3, № 356]

Рис. 3. Фоллис імператора Маврикия Тиберия (582-602 гг.) [3, № 357]

Литература:

1. Анохин В.А. Материалы, исследования и заметки по археологии и нумизматике // В.А. Анохин, 2009.
2. Соколова И.В. Монеты и печати Византийского Херсона // И.В. Соколова: 1983.
3. Туровский Е.Я. Монеты античного и Средневекового Херсонеса // Е.Я. Туровский, В.М. Горбатов: Каталог – определить, 2013.

Жарко В.

СКАРБ ФАЛЬШИВИХ ГІСТАМЕНОНІВ І ПЛАТІЖНИХ ЗЛИВКІВ З ГОРОДЕЦЬКОГО РАЙОНУ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Численні скарбові комплекси періоду Київської Русі є важливим джерелом інформації про грошовий обіг того періоду на території України. У зв'язку з розвитком пошукового устаткування такі знахідки стали вже звичними. Але скарб, знайдений на заході України, заслуговує на окрему увагу завдяки незвичайному вмісту.

У вересні 2014 року на одному з українських форумів шукачів скарбів для обговорення було представлено скарб, що складався з монет і срібних зливків. Обставини виявлення скарбу в Городецькому районі Львівської області не були з'ясовані.

Було знайдено 9 позолочених монет чашоподібної форми, три срібні зливки продовгуватої форми, срібний зливочок у формі кільця і невеликий срібний зливочок, обрубаний з країв. Пізніше власником були представлені ще одна подібна монета і золотий зливочок у формі прута, зігнутого кільцем (Рис. 1).

Встановлено, що монети є литими позолоченими імітаціями візантійських гістаменонів XI століття.

Гістаменон (грецьк. «стандартна монета») – візантійська золота монета, що має вигнуту форму, була в обігу в 960-1092 роках до реформи Олексія I Комніна. Вага монети складає не більше 4,4 грама при 25 мм в діаметрі. Такі монети потрапляли на Русь із візантійськими купцями і використовувалися в грошовому обігу.

Прототипами для імітацій є:

1) золотий гістаменон імператора Ісаака I Комніна (1057-1059 рр.)

За каталогом SEAR № 1844, на аверсі зображений Христос, що сидить на троні, на реверсі – імператор, що стоїть у військовому обладунку з лабарумом у лівій руці (Рис. 2).

2) золотий гістаменон імператора Костянтина X Дуки (1059-1067 рр.)

За каталогом SEAR № 1847, на аверсі зображений Христос, що сидить на троні, на реверсі – імператор, що стоїть з лабарумом і сферою з хрестом (Рис. 3).

З усіх монет один екземпляр є імітацією гістаменона Ісаака I, інші 9 монет – імітаціями гістаменона Костянтина X. Причому штемпель на екземплярах №№ 4,5,6,7,8 ідентичний, що вказує на те, що вони були відлиті з однієї монети. Малюнок на монетах в основному не чіткий, розмитий, мають місце напливи і раковини. Метал основи монети крихкий, монети мають надлами і сколи. Поверхня монет інтесивно позолочена, крізь неї місцями проступають оксиди металів монетної основи. Сліди зносу поверхні монет не виявлені, монети не були в обігу. Отворів та напаяних петель не виявлено, монети не використовувалися як прикраси. Очевидно, що метою виготовлення фальшивих монет було заподіяти збитків у процесі обігу.

У походженні підробок немає певності: чи були вони виготовлені у Візантії й привезені торговими шляхами, чи виготовлені на місці із застосуванням як зразка оригінальних візантійських монет.

Табл. 1. Характеристики монет комплексу.

№	Тип	Вага,г	розмір, мм	
			мін.	макс.
1	імітація гіст. Ісаака I	3,43	22	28
2	імітація гіст. Костянтина X	3,34	25	29
3	імітація гіст. Костянтина X	2,26	25	28
4	імітація гіст. Костянтина X	2,58	25	29
5	імітація гіст. Костянтина X	2,78	25	26
6	імітація гіст. Костянтина X	4,55	24	26
7	імітація гіст. Костянтина X	4,88	26	28
8	імітація гіст. Костянтина X	3,80	-	-
9	імітація гіст. Костянтина X	3,57	-	-
10	імітація гіст. Костянтина X	-	-	-

Вага монет складає від 2,26 г до 4,88 г, середня вага – 3,47 г.

Розмір монет – від 22 до 29 мм, середній діаметр – 26 мм.

За допомогою рентгенофлуоресцентного аналізу складу речивини (РФА) встановлено склад металу основи монети і метод, яким було здійснено покриття основи. Було проведено два виміри – зовнішнього шару й основи монети на місці сколу. Зовнішній шар невеликої товщини, містить золото з невеликим вмістом срібла і ртуті, що вказує на те, що золоте покриття нанесене за допомогою амальгами. Дані складу металу основи монети: Cu 64%, Sn 28-29%, Ag 0,1-0,4%, As 0,3-0,6%, Pb 2-3%, Fe 0,1-0,3%, щільність металу 7,07892 г/см³. Метал за складом близький до бронзи, з якої виготовляли церковні дзвони, має відмінні ливарні якості, але вирізняється підвищеною крихкістю, причиною якої є великий вміст олова.

Зливки комплексу розрізняються за формою і вагою. Зливки №1 човноподібної форми довжиною 165 мм і вагою 162 г. Зливки № 2 і № 3 мають форму брусків завдовжки 152-155 мм вагою 172 г. і 192 г. Зливки № 4 нагадує прут, потовщений всередині і зігнутий у кільце діаметром 93 мм і вагою 161 г. Можливо, він використовувався в якості браслета. Зливки № 5 обрубаний з п'яти країв і має невелику вагу – 24 г. Можливо, він є фрагментом київської гривні. Золотий зливки №6 теж має форму згорнутого в кільце прута круглого перерізу, діаметр кільця не відомий, вага зливки складає 90 г.

Табл. 2. Характеристики платіжних зливок комплексу.

№	Зливки	Вага,г	Довжина мм	Ширина, мм
1	Зливки 1	162	165	25
2	Зливки 2	172	153	18
3	Зливки 3	192	155	20
4	Зливки 4 скручений в кільце	161	93	90
5	Зливки 5 обрубаний з країв	24,2	26	28
6	Зливки 6 золотий	90	-	-

Тип платіжних зливків не можна точно ідентифікувати за прийнятою класифікацією. За формою зливки №№ 1,2,3 більше нагадують новгородські подовжені гривни, але її вазі майже відповідає тільки зливоч № 3, а вага зливків №№ 1,2,4 близька до ваги київської гривни або візантійського стандарту, що дорівнює половині літра (163,73 г).

Час закладання скарбу можна пов'язати з правлінням візантійського імператора Костянтина Х Дуки. У 60-70 рр. XI сторіччя ця територія номінально була під владою Київської Русі, але при цьому знаходилася під впливом Польського королівства, пізніше (у 1084 році) увійшовши до складу Галицького князівства. У Києві в цей період з невеликими перервами правив син Ярослава Мудрого, князь київський Ізяслав Ярославович (1054-1068, 1069-1073, 1077-1077 рр.), який мав родинні стосунки з польським королівським двором та за його підтримки вів міжусобні війни за київський престол.

Проаналізувавши вміст скарбу, можна стверджувати, що в товарно-грошових відносинах і в якості накопичень на західних територіях Київської Русі використовувалися не лише платіжні зливки, а й золоті візантійські монети – гістаменони. Але, мабуть, гістаменони були не частими гістями на цих землях, тому хазяїн скарбу не зміг визначити в них підробку. Вірогідніше, що вони розглядалися не як платіжний засіб, а в якості виробів із золота (як і золотий зливоч у вигляді кільця). Срібні зливки, очевидно, теж були відкладені як зливки металу, а не як платіжні одиниці. Можна припустити, що хазяїн скарбу з метою накопичення багатства впродовж тривалого часу збирав вироби із срібла і золота. А так як територія була досить віддалена від центрів торгівлі, то до скарбу потрапляли будь-які предмети з дорогоцінних металів, у тому числі й фальшиві монети.

Ілюстрації

Рис. 1. Вміст скарбового комплексу

Рис. 2. Гістаменон імператора Ісаака I та його імітація

Рис. 3. Гістаменон Костянтина X та його імітація

Колибенко О., Колибенко О.

ДО ПИТАННЯ ПРО МОНЕТИ ВІД БОЯРИНА РАТИБОРА

У 2007 р. відомим російським нумізматом В.В. Зайцевим вперше було уведено до наукового обігу кілька давньоруських монет абсолютно нового, невідомого раніше типу. В.В. Зайцев опублікував опис та фотографії цих рідкісних монет поганої збереженості, визначивши їх як монети тмутороканського посадника Ратибора [3, 5-22].

К.В. Бабаєв, який присвятив цим монетам окремий підрозділ своєї монографії «Монеты Тмутараканского княжества» («Тип II. Монеты боярина Ратибора»), описав їх таким чином: «*Л.с.*: Погрудное изображение святого Климента, Папы Римского, с усами и длинной бородой, в мантии с квадратным воротником и полами, расходящимися в стороны, снизу. Правая рука приподнята в жесте благословения, в левой Евангелие. Голова не покрыта, вокруг головы – нимб из точек. По сторонам от фигуры – надпись на греческом языке **Ο ΝΙ ΚΛΗΜΕΝΤ** («святой Климент»). Ободок из точек, соединенный между собой линией».

О.с.: Трехстрочная надпись на русском языке **ОТЪ / РАТН / БОРА**. Сплошной ободок» [1, 31].

Крім того, останній автор навів низку цікавих фактів про ці монети, які дають багато інформації для роздумів. Перш за все, К.В. Бабаєв вказав, що всі монети, схоже, карбовані різними штемпелями, які мають однакову композицію. Особливістю деяких екземплярів є зворотне розміщення літери **Р** у другому рядку легенди реверсу. Також важливо, що усі монети цього типу виготовлені з білону чи низькопробного срібла. Рентгенофлюоресцентний аналіз однієї з монет показав, що у сплаві присутній значний відсоток міді (близько 35-40 %), близько 60 % срібла. Деякі екземпляри (на думку К.В. Бабаєва) могли бути виконані на тонкій мідній платівці, і плаковані білим металом для імітації під срібло. Цією обставиною названий автор пояснив жакливу якість цих монет. Оскільки товщина металевих заготовок дуже незначна, то вони мають обломи різного ступеню серйозності. К.В. Бабаєв стверджує, що перші свідчення про монети цього типу з'явилися у середині 90-х років минулого століття. Однак, аж до недавнього часу ці надзвичайно рідкісні монети через їх низьку якість і ще гіршу збереженість не публікувались, бо їх, начебто, вважали або одним з різновидів наслідувань таманським міліарісіям, або взагалі жетонами чи печатками. І лише у 2007 р. В.В. Зайцев зауважив, що вони, вірогідно, є грошовими знаками, викарбуваними в Тмуторокані під час короткого періоду правління тут боярина Ратибора (хрестильне ім'я – Климент), намісника великого князя київського (1079-1081). К.В. Бабаєв також вважає їх повноцінними грошовими знаками, які були створені у Тмуторокані за зразком давно відомих науці печаток Ратибора. Відмінність монет і печаток полягає лише у орфографії напису зворотної сторони: на відміну від частини печаток з легендою **СѦТ РАТНБОРА** монети містять виключно легенду **ОТЪ**

РАТИБОРА. Вагу монет встановити складно (від 0,7 до 2,4 г), діаметр – 23-27 мм. Названий автор підкреслює, що легенди та зображення на монетах виконані неякісно, відстань між літерами дуже відрізняється, привертає увагу дуже тонкий шар плакування сріблом, який на сьогодні уже зник з поверхні частини монет [1, 33-35].

Намагаючись пояснити причину такої низької якості монет Ратибора, К.В. Бабаєв аналізує наявну інформацію про останнього, й робить висновок, що в 1079 р. Ратибор прибув у Переяслав зовсім молодого людиною. Йому було поставлено завдання укріпити владу київського князя в регіоні. Для її вирішення, на думку названого автора, треба було, перш за все, захистити місто від набігів половців, а, по-друге, ослабити вплив Візантії. Карбування власної монети, на думку К.В. Бабаєва, стало наслідком гострої нехватки грошових знаків у князівстві, яка була викликана економічним конфліктом з імперією. Виходячи з цього, посадник Ратибор прийняв рішення про випуск власної монети в найкоротші терміни, без допомоги візантійських майстрів. Оскільки часу було мало, то зразком для штемпелів була взята печатка Ратибора зі святим Климентом. Штемпелів було виготовлено небагато, але зроблені вони були непрофесійно й швидко виходили з ладу та замінювались новими, такими ж неякісними, що пояснює неспівпадіння штемпельних пар усіх відомих монет. До того ж, залежність Тмуторокані від імпорту срібла, у першу чергу з Візантії, зумовила потребу карбувати монети з низькопробного білону й плакувати тонким шаром білого металу. Закінчуючи свій огляд монет Ратибора, К.В. Бабаєв, зазначає, що вони є першими достовірними іменними монетами в історії Тмуторокані й, очевидно, залишаться найбільш рідкісними з відомих на сьогодні монет князівства: крім короткого періоду карбування (не більше двох років), низька якість металу та штемпелів передбачає погану збереженість, що й видно по відомих екземплярам [1, 35-36].

Московський колекціонер І. Жуков у невеликій замітці в журналі «Нумізматика і фалеристика» також торкнувся теми монет Ратибора. Навівши фотографії кількох з них, він вказав, що на 2011 р. було відомо 15 таких монет від різних пар матриць. Всі монети були знайдені на Таманському півострові Краснодарського краю. На його думку, прообразом даних монет стала печатка Ратибора 2-го варіанту (за його класифікацією), у якому літери **С** і **Т** написані окремо. Цей варіант печатки І. Жуков датує початком діяльності Ратибора, коли він був намісником у Тмуторокані (1078-1081 pp.). [2, 5-6]

На нашу думку, наведені даними авторами аргументи не видаються нам переконливими. Ратибор не міг послабити вплив Візантії у регіоні, карбуючи від свого імені низькопробну й абсолютно неконкурентоспроможну монету, яка швидко псувалася й випадала з обігу. До того ж викликають сумніви обставини знахідок цих монет. Їх «просування» у наукову літературу, в основному, силами колекціонерів та наближених до них науковців, не дозволяють, поки що, однозначно підтвердити їх автентичність. Допоки такі монети не будуть виявлені під час археологічних досліджень науковцями, на нашу думку, дещо передчасно стверджувати про карбування власної монети посадником Ратибором з нормальною для його печаток, але не зовсім етичною для монет легендою «ОТ РАТИБОРА».

Література

1. Бабаев К.В. Монеты Тмутараканского княжестве / К.В. Бабаев. – Москва: «Древлещранилище», 2009. – 104 с. с алл.
2. Жуков И. Вислые печати боярина Ратибора / И. Жуков // Нумізматика і фалеристика. – 2011. – № 3. – С. 5-6.
3. Зайцев В.В. О новых находках древнерусских монет X-XI вв. / В.В. Зайцев // Средневековая нумизматика Восточной Европы. – М., 2007. – Вып. 2. – С. 5-22.

НОВЫЕ ДАННЫЕ О ТОПОГРАФИИ СРЕБРЕНИКОВ СВЯТОПОЛКА

Конечной целью любого нумизматического исследования является построение классификации выбранных объектов. Уже потом, на её основе можно заниматься установлением ареала и временем бытования монет, их метрологией, размерами эмиссии, источниками сырья для её изготовления, применявшейся техники чеканки, палеографией, степенью развития культуры и решением множества прочих проблем. Серьёзным препятствием на пути исследователей обычно становится малочисленность необходимого для изучения нумизматического материала, а также отсутствие данных о топографии находок, а также отсутствие данных о топографии находок.

Начавшаяся в Киеве ровно тысячу лет тому назад, летом 1015 г., чеканка сребреников Святополком Ярополчицем, в силу непродолжительности его правления, первоначально стала известна учёным лишь на примере небольшого количества монет. В конце XIX в. один из первых каталогизаторов древнейших монет Руси, граф И.И. Толстой издал сведения о 38 сребрениках Святополка: 30 штуках с собственным именем князя, 7 монетах с именем «Петор» и 1 – с именем «Петрос». Все экземпляры происходили из одной находки – Нежинского клада 1852 г.

Спустя век, в результате проводившихся в больших объёмах археологических раскопок и тщательнейшего учёта вновь открытых экземпляров, число учтённых монет Святополка выросло вдвое. В самом полном, на настоящий момент, Корпусе монет Руси, изданном М.П. Сотниковой, учтены 51 монета Святополка, 12 сребреников с именем «Петор» и 5 экземпляров с именем «Петрос». Все они были атрибутированы как принадлежащие чекану означенного князя на основании единой для всех формы родового знака. При этом 5 монет от общего числа было зафиксировано лишь по упоминаниям в литературе. Число известных мест находок выросло совсем незначительно: 4 сребреника Святополка и 1 «Петрос» были найдены на окраине Брянской области, 1 «Петор» – у села Денисы Переяслав-Хмельницкого района Киевской области.

Следующий качественный скачок, связанный с появлением значительного количества найденных экземпляров монет Святополка, начался с середины 1990-х годов и находится в настоящее время на своём пике. Большое число не описанных ранее монет, служащих объектом нашего исследования, пополнило не только собрания государственных музеев, но, преимущественно, частные собрания и коллекции антикварных домов. Информация о многих монетах стала доступна благодаря сетевым ресурсам.

Эфемерность части интернет-порталов, быстрая возможная смена владельцев монет с неизбежной утратой части сведений о паспортизации предметов, скрытность (в силу юридических причин) находчиков нумизматического материала и прочие подобные обстоятельства вынуждают оперативно заниматься установлением сведений о местах обнаружений сребреников. Промедление в фиксации находок хотя бы на несколько месяцев зачастую навсегда лишает учёных ознакомиться с рядом интереснейших памятников средневековой нумизматики и связать их обнаружение с той или иной территорией или археологическим объектом. Отметим также высокую хрупкость значительной части сребреников и их невысокий рельеф, часто утрачивающийся при непрофессиональной расчистке, что затрудняет последующую идентификацию использовавшихся штемпельных пар.

На настоящий момент, после 20 лет сбора информации о находках вновь предъявляемых экземпляров сребреников Святополка, число учтённых в качестве подлинных экземпляров выросло до 153 штук. Среди них ранее не описано в Корпусе 1995 г.: 48 монет с именем князя и дифферендом «крест», 21 – с именем «Петор» и дифферендом «полумесяц» и 16 – с именем «Петрос» и дифферендом «якорь». Ещё 7 монет с именем Святополка, в силу разных обстоятельств, составляют отдельную группу, и имеют шансы быть отнесены

к подлинным впоследствии. Количество известных поддельных экземпляров исчисляется многими десятками штук.

Если в советское время топография находок сребреников Святополка состояла всего из двух мест – Нежина на Черниговщине и села Митьковка Климовского района Брянской области, то сейчас более или менее точную привязку получили ещё 18 монет, обнаруженные в равном этому числу количестве точек. Ареал распространения включил в себя Киевскую (Барышевский, Бориспольский, Броварский и Васильковский районы), Черниговскую (Бобровицкий, Городнянский, Нежинский, Носовский и Черниговский районы) и Житомирскую область (Овручский район) Украины, а также Калужскую область (Козельский район) и Краснодарский край (Темрюкский район) Российской Федерации. Один из сребреников, предположительно, был найден в Курской области РФ. К сожалению, чуть менее половины монет пока остаются депаспортизованными.

Существенно расширились наши знания о находках монет с именем Петра. Также как и с обычными именными монетами Святополка, почти полтора века было известно всего два места обнаружения монет с именем «Петор»: Нежинский и Переяславский (Денисовский) клады. В течение последнего десятилетия удалось установить ещё восемь точек таких находок, не выходящих, однако, за пределы Киевской (Переяслав-Хмельницкий, Обуховский, Барышевский, Яготинский и Киево-Святошинский районы) и Черниговской областей (Нежинский и Сосницкий районы). Сильная локализация (радиус составляет около 145 км), вкупе с низкопробностью большинства апробированных монет, может свидетельствовать как о весьма непродолжительном участии их в денежном обращении, так и о, возможно, принудительном курсе хождения. Для сребреников с именем «Петор» характерен низкий процент монет со следами внеэкономического использования.

Ещё более значительно расширилась топография сребреников с именем «Петрос»: если ранее они были зафиксированы также только в двух местах – в Нежинском кладе и в могильнике в Митьковке, то за последние 8 лет удалось установить ещё тринадцать точек таких находок. Помимо упоминавшейся Брянской области, сребреники этого типа обнаружены в трёх областях Украины – Сумской (в Ахтырском районе), Черниговской (в Нежинском и Куликовском районах) и Киевской (Барышевском, Киево-Святошинском, Яготинском, Васильковском, Бородянском и Бориспольском районах); две монеты найдены на территории Темрюкского района Краснодарского края (одна из них – в составе кладового комплекса). Хорошо вписывается в указанный ареал и найденная в Вышгороде (пригороде Киева) вислая печать с именем Петра, атрибутированная Святополку в совместном труде В.Л. Янина и П.Г. Гайдукова.

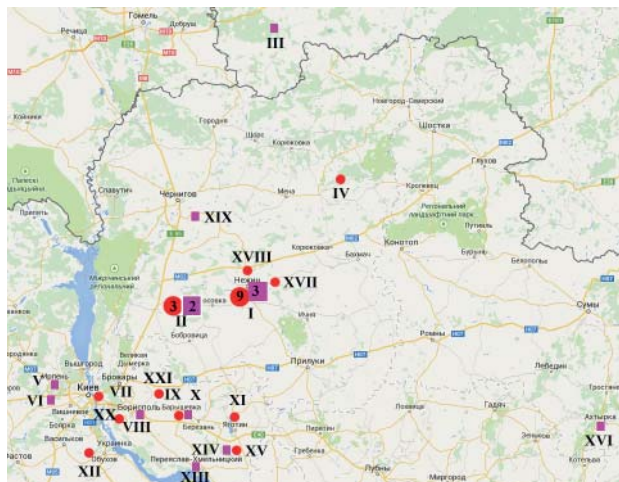
Таким образом, территориальное распределение находок (Рис. 1), на наш взгляд, полностью опровергает как гипотезу А.А. Молчанова о возможной эмиссии сребреников Святополка с именем Петра в Турове, так и попытки белорусских учёных удревнить автохтонную чеканку в этом городе, относя к ней экземпляры с надписью «Петор». Можно даже предположить, что выпуск монет Святополка в денежное обращение мог осуществляться в одном из городов на границе будущих Черниговского и Переяславского княжеств. Из 153 монет Святополка (99 с его именем, 33 – «Петор» и 21 – «Петрос») на территории Киевской области обнаружено 20 монет (и ещё 2 – предположительно), а в Черниговской области – 35 монет (и ещё 4 – предположительно), то есть разница между их числами почти вдвое.

Наличие на сребрениках с именем «Петор» дифферента «полумесяц», в качестве гипотезы, может быть связано с предназначением этой эмиссии (полностью или частично) для выплаты жалованья выступавшим на стороне Святополка в борьбе против Ярослава тюркоязычным печенегам, большая часть из которых незадолго до того приняла ислам. Более поздние или ранние датировки этого монетного типа, предлагаемые рядом исследователей, представляются нам невозможными.

В заключение введём в научный оборот несколько экземпляров сребреников Святополка (Рис. 2-5), найденных в последние годы. Автор будет очень признателен за уточнение

сведений о характеристиках и местах находок сребреников, а также о вновь найденных экземплярах (shornaja-help@mail.ru).

Иллюстрации:

Рис. 1. Топография находок сребреников с именем Петра на 2015 г.:

● – Петор, ■ – Петрос; I – Нежинский клад, II – Черниговский клад, XV – Переяславский (Денисовский) клад, одиночные находки: III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI, XII, XIII, XIV, XVI, XVII, XVIII, XIX, XX, XXI.

Рис. 2. Сребреник Святополка. Дополнение № 134. Корпус № 201-9. Масса 2,34 г. Диаметр 29-30 мм. Проба $625 \pm 75\%$. Найден в июле 2007 г. в Черниговской области.

Рис. 3. Сребреник Святополка. Дополнение № 291. Масса 1,08 г. Размер 13x23 мм. Проба $575 \pm 85\%$. Известен с апреля 2009 г.

Рис. 4. Сребреник Святополка. Дополнение № 276. Масса 1,90 г. Диаметр 26,5-27 мм. Проба $280 \pm 20\%$. Известен с января 2009 г.

Рис. 5. Сребреник Святополка. Дополнение № 365. Корпус № 185-2. Масса 1,435 г. Диаметр 22,2 мм. Проба 600±70‰. Известен с сентября 2013 г.

Литература

1. Pritsak O.[J.] The Origins of the Old Rus' Weights and Monetary Systems: Two Studies in Western Eurasian Metrology and Numismatics in the Seventh to Eleventh Centuries. Cambridge [Massachusetts, USA], 1998. P. 95-99, 106-117.
2. Гулецькі Д. Манеты беларускай даўніны. Мінск, 2007. С. 10.
3. Моисеенко Н.С. Обзор находок сребреников с именем Петра // Другія Навуковыя Чытанні памяці прафесара Валянціна Навумавіча Рабцэвіча (1934-2008): Праграма і тэзісы дакладаў: Мінск-Нясвіж 26-28 лістапада 2014 г. Мінск, 2014. С. 20-21.
4. Моисеенко Н.С. «Особые типы» монет Святополка с именем Петра // Вспомогательные исторические дисциплины и источниковедение: современные исследования и перспективы развития: Материалы XXVII Международной научной конференции: Москва, 9-11 апреля 2015 г. М., 2015. С. 318-319.
5. Моисеенко Н.С. Новое о топографии сребреников с именем Петра // II Международная нумизматическая конференция «Эпоха викингов в Восточной Европе в памятниках нумизматики VIII–XI вв.»: Санкт-Петербург, Старая Ладога 3-5 апреля 2015 года: Материалы докладов и сообщений. СПб., 2015. С. 230-249.
6. Молчанов А.А. К вопросу о художественных особенностях и портретности изображений на древнейших русских монетах // Вестник Московского университета. Серия IX, История. № 3. М., 1973. С. 80.
7. Сотникова М.П. Древнейшие русские монеты X-XI веков. Каталог и исследование. М., 1995.
8. Толстой И.И. Древнейшие русские монеты Великого княжества Киевского: Нумизматический опыт гр. Ив. Ив. Толстого. СПб., 1882. С. 47-60.
9. Юргенсон У. Атрыбутацыя манет, якія традыцыйна адносяць да эмісій Святаполка I Яраполчыча Тураўскага // Традыцыі матэрыяльнай і духоўнай культуры Усходняга Палесся: праблемы вывучэння і захавання ў постчарнобыльскі час. Гомель, 2006. С. 64-67.
10. Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Актовые печати Древней Руси X-XV вв. Том III: Печати, зарегистрированные в 1970-1996 гг. М., 1998. С. 18-19, 113, 259, 307. № 26.

Кулешов С.

ПРО ДЕЯКІ НАСЛІДУВАННЯ НІМЕЦЬКИХ ДЕНАРІЇВ ХІ СТОЛІТТЯ, ЗНАЙДЕНІ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Наше повідомлення присвячене випадковим знахідкам в Чернігівській області наслідувань німецьким денаріям ХІ століття.

1. Наслідування (Рис. 1), прототипом якого вірогідно був денарій Оттона III та Адельгейди (Рис. 2). Аверс – ламані лінії, що імітують зображення хреста, навкруги декілька

залишків наслідувань літер та літера **О**. Реверс – зображення храму, що нагадує малюнок хатинки. Метал – білон; вага – 0,95 гр.; діаметр – 19 мм.

2. Наслідування (Рис. 3), можливим прототипом якого був денарій міста Дортмунд (Рис. 4). Аверс – мініатюрне зображення хреста у колі в сегментах якого – крапки, оточене ще одним колом, всередині якого ламаний орнамент, що імітує літери. Реверс – дещо більше карикатурне зображення хреста Збереглося на цьому боці також зображення знака на кшталт зірки – *. Метал – срібло високої проби; вага – 1, 48 гр.; діаметр – 20 мм.

3. Наслідування (Рис. 5), прототип якого найвірогідніше пфеніг міста Магдебург (Рис. 6). Аверс – зображення увінчаної голови вправо. Вздовж обрія аверса проглядаються залишки літер або їх імітацій, розпізнати які неможливо. Реверс – намагання зобразити храм з хрестом посередині оточене крапками. Метал – срібло; вага – 1 гр.; діаметр – 20 мм.

4. Наслідування (Рис. 7), прототип якого дуже важко визначити у зв'язку із поганим станом монети. Можливо це якесь імперське місто, наприклад Дортмунд (Рис. 8). Аверс – проглядається зображення голови короля (?) чи імператора (?) а також залишки літер та знаків. Добре видно літеру **Е**, потім – меншого розміру два хрестика (може це **REX?**) і літера **G**. Реверс – зображення хреста, закінчення верхнього променя якого прикрашено візерунком, у кутах хреста розташовано крапки. Вздовж обрію реверса проглядаються залишки літер або їх імітацій, які важко розпізнати (два з них наче **I** та **L**) . Метал – срібло; вага – 1, 46 гр.; діаметр – 20 мм.

Безперечно, що визначити місце карбування цих монет навряд чи можливо. Їх стиль нагадує прибалтійські наслідування, що дуже часто знаходять на території Польщі. Але не можна і виключати, що деякі з представлених нами монет можуть бути і місцевого виробництва. Підтвердженням цього могли б бути знахідки засобів їх виготовлення.

Ілюстрації

Рис. 1.

Рис. 2.

Рис. 3.

Рис. 4.

Рис. 5.

Рис. 6.

Рис. 7.

Рис. 8.

Булава Л.

НЕВЕЛИКИЙ КОМПЛЕКС ДЖУЧИДСЬКИХ ДАНГІВ 1370-Х РОКІВ

Комплекс із 32-х джучидських дангів, виявлених приватною особою – відвідувачем клубу нумізматів, який люб'язно надав монети для фотографування, зважування і вимірів. За його словами, ці срібні монети знайдені на поверхні заплави долини річки Ворскла на схід від Полтави навесні 2015 року. Точне місце знахідки ним не вказане. Авторіві невідомо місце перебування монет на цей час.

Комплекс джучидських срібних монет за кількісним і якісним складом є типовим для середини правління хана Мухаммеда (час поховання комплексу – не раніше 1375 р.). Молодші монети комплексу датовані 776 роком місячної Хіджри (1374/1375 р.). У комплексі відсутні данги масового карбування типу 777 р.Х. За часом правління ханів і кількістю монети розподілені таким чином:

Таблиця 1. Хани – емітенти дангів із комплексу та кількість їхніх монет

Хани	Роки правління	Кількість	%
Узбек	1313 - 1341	1	3,1
Джанібек Перший	1342 - 1357	4	12,5
Хизр	1360 - 1361	1	3,1
Джанібек Другий	? (середина 1360-х)	1	3,1
Абдаллах	1362 - 1369	5	15,6
Мухаммед	1369 – 1380	20	62,6
<i>Усього</i>		32	100

Наявність у комплексі дангів, карбованих до правління Мухаммеда (37,4%), і тих, що не належать до карбувань монетного двору «Орда» (25%), пояснюється їх вагою, близькою до необламаних монет офіційних випусків, яка складає в середньому 1,392 грама. Три пошкоджені монети не враховувалися. Найбільша кількість (10 штук, 31,3%) – ординські данги Мухаммеда типу 773 р.Х. Їх середня вага = 1,376 г. Середня вага усіх 18-ти необламаних, безумовно, справжніх дангів Мухаммеда = 1,387 г. Середня вага 3-х необламаних дангів Абдаллаха офіційних випусків = 1,406 г. Таким чином, середня вага необламаних дангів офіційних випусків ханів Мамаєвої Орди з комплексу складає 1,390 грама. Середня вага дангів нижньоволзького карбування (Сараю, Сараю ал-Джадіди, Гюлістану) складає 1,428 г, що зумовлено зносом на 3 – 6,5% від норми за 15–35 років обігу. Їх кількість становить 15,6% від загальної чисельності монет комплексу, карбованих у 1340-х – 1350-х роках.

Розгорнута характеристика комплексу підготовлена в окремій статті.

Таблиця 2. Легенди на монетах комплексу

№	Аверс	Реверс
1	Карбування //Султан Верховний//Сарай// Мухаммед Узбек хан//74(0)	Символ Віри, плетінки
2-3	Султан Справедливий // Джелал ед-дин Махмуд // Джанібек хан	Карбування Сарая // ал- Джадіди// 745
4	Султан Справедливий // Джанібек хан	Карбування Сарая // ал- Джадіди// (7)49
5	Султан Справедливий // Джанібек хан	Карбування Сарая // ал- Джадіди// 7(5)2
6	Султан Справедливий // Хизр хан // Нехай триває Його правління	Карбування в місті Гюлістан // 762
7-9	Султан Справедливий // Абдаллах хан // Нехай триває Його правління	Карбування Ор//динське // рік сімдесят // 7 (770)
10	Султан // Абдаллах хан // Нехай триває Його правління	Карбування Ор//ди // рік сімдесят // 7 (=770)
11	Султан Справедливий // Абдаллах хан // Нехай продовжить Аллах Його правління	Карбування Азаку // в рік // семьдесят // 7 (= 770)
12	Султан Справедливий // Мухаммед хан // Нехай продовжить Аллах // Його правління	Карбування // Орди // Рік 71 дзеркально / 7 (= 771)
13- 15	Султан Справедливий // Гайяс ед-дунія в-ед дін // Мухаммед хан //Нехай триває // Його правління	Карбування // Орди // Рік // 772
16- 17	Султан Справедливий // Гайяс ед-дунія в-ед дін // Мухаммед хан // Нехай продовжить Аллах Його правління	Карбування // Белед Орду // 775
18- 19	Султан Справедливий // Гайяс ед-дунія в-ед дін // Мухаммед хан. Нехай триває Його правління	Карбування // Орди // Рік // 677
20	Султан Справедливий // Гайяс ед-дунія в-ед дін // Мухаммед хан // Нехай продовжить Аллах Його правління (<i>тип 775 для Белед Орду</i>)	Карбування // Влада Богу // Орди. Диферент – «Лілія»
21	Султан Справедливий // Гайяс ед-дунія в-ед дін // Мухаммед хан // Нехай продовжить Аллах Його правління (<i>тип 773</i>)	Карбування // Влада Богу // Орди. Диферент – «Лілія»
22	Навколо центральної віньєтки (“вузол щастя” із 8- ми комірками): Султан Справедливий (Джанібек) [Другий]	Із Символом Віри
23- 32	Султан Справедливий // Гайяс ед-дунія в-ед дін // Мухаммед хан // // Нехай продовжить Аллах Його правління	Карбування // Орди // Рік // 773

Із 32 монет комплексу 13 (40%) є рідкісними (в різній мірі) або цікавими для подальших нумізматичних досліджень. У тому числі 7 монет Мухаммеда.

№ 12 належить до найбільш раннього штемпельного різновиду першої серії ординських дангів Мухаммеда 771 р.Х. (їх каталог готовий до публікації).

У комплексі були два рідкісних данги, карбовані в 775 р.Х. (№№ 16, 17).

Відбиток того ж штемпеля аверсу, що й на монетах №№ 16 і 17, має данг № 20, але штемпель більше зношений. Реверс дангів №№ 20, 21 належить до типу, який прийнято відносити до 777 р.Х. Виклад аналізу поєднань штемпелів цього типу планується в окремій статті. Поки лише відзначимо, що краще збережені екземпляри монет із цим різновидом оборотного штемпеля несуть дату, схожу на «775». Штемпель аверсу данга № 21 дещо інший, ніж у №20 (Рис. 1), але, як вважаємо, вирізаний тим же різьбярем.

Штемпелі монет №№ 18 і 19 (Рис. 2) практично ідентичні (на реверсі монети № 18 – невелике роздвоєння зображення внаслідок відскоку штемпеля, а на № 19 – сліди невеликого ремонту). Оформлення аверсу відрізняється від оформлення ординських дангів із датами «772/773» й ідентичне єдиному відомому нам штемпелю аверсу дангу з датою «774». Відомі данги з поєднанням цього аверсу і датою «775»? на реверсі [1].

На реверсі монет №№ 18, 19 (Рис. 2) є дата, схожа на «6?77» = 776?. Причому перша з цифр дати читається неоднозначно. Найімовірніше, це цифра «6», оскільки штемпелі аверсу монет №№ 18, 19 (Рис. 2) комплексу значно більше «спрацьовані», ніж наявні в нашій базі даних монети з датою «774». Реверс дангів із датою 776? вирізаний спеціально й має сліди мінімум одного ремонту (Рис. 2).

Таким чином, можемо, очевидно, говорити про існування невеликого локального монетного двору, де карбували данги з реверсом типу 772/773 р.Х., але датами 774, 775?, 776 і специфічним дизайном аверсу.

Локалізація знахідок дозволяє припустити, що цей двір знаходився в кількох десятках кілометрів на південь від міста Полтави, біля однієї з переправ через річку Ворскла, тобто в литовсько-ординському прикордонні. Схиляємося до того, щоб віднести це виробництво до локального карбування, а не невеликого наділу або «двору фальшивомонетників».

Ілюстрації

Рис. 1.

Рис. 2.

Література

1. Електронна база монет Сходу Zeno [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zeno.ru/showfull.php?photo=125606/>

Коваленко Ю.

МОНЕТИ ЗОЛОТОЇ ОРДИ З ДАВНЬОРУСЬКОГО ГЛУХОВА ТА ЙОГО ОКРУГИ

На думку багатьох дослідників питання, присвячені монетам, карбованим у XIV-XV ст., є недостатньо вивченими і систематизованими. Дана робота висвітлює ряд поодиноких знахідок золотоординських монет з округи літописного міста Глухова. Їх хронологічні рамки охоплюють період від другої половини XIV до першої половини XV ст.

Важливість інформації, яку можуть дати поодинокі знахідки монет і монетні скарби після їх картографування та дослідження географії, атрибуції і з'ясування кількісного складу полягає у тому, що ми маємо змогу, у певному розумінні, відтворити картину давнього економічного розвитку регіону.

Проблема грошового обігу на території давнього Глухова та його округи у післямонгольський час ніким раніше не розглядалася. Причиною тому була обмаль наявних нумізматичних матеріалів та свідчень про знахідки монет зазначеного періоду у минулі роки. Вивченням грошового обігу на Сіверщині у золотоординський період та атрибуцією монет займалися М. Догель, В. Шугаєвський, Г. Федоров-Давидов, Г. Козубовський, Є. Іванаускас, К. Хромов, І. Хромова, З. Зразюк, В. Зайцев, В. Рябцевич, Ю. Барейша та ін. Наша робота присвячена золотоординським монетам, знайденим на теренах Глухова та його найближчої округи.

У 1239 році під Глуховом з'являються монголо-татарські війська: «...Батий же, узявши Козельськ, пішов у землю Половецьку, а звідти став посилати [війська] на городи руські. І взяв він город Переяславль списом, вибив його увесь, і церкву архангела Михаїла сокрушив, і начиння церковне незчисленне срібне й золоте, і дороге каміння узяв. І єпископа, преподобного Симеона, вони убили. У той же час послав він [війська] на Чернігів. Обступили вони город великою силою, і Мстислав Глібович, почувши про напад на город іноплемянних, прийшов на них зо всіма воями. Билися вони, переможений був Мстислав, і безліч із воїв його побито було, і взяли вони город, і запалили вогнем. Єпископа [Порфирія] вони залишили живим і одвели його в Глухів» [1, 394]. Отже, військо, яке розорило Чернігів, повернулося до Глухова, який на той час вже був захоплений. Події ці відбувалися восени 1239 р. Розвідувальні загоны на чолі з Менгуханом у той же час підійшли до Києва. Спроба за допомогою переговорів і малим числом заволодіти містом не мала успіху [1, 394]. Військові підрозділи, котрі взяли Чернігів, цілеспрямовано повернулися до Глухова як до вірогідної бази. Вивчення інфраструктури округи давньоруського Глухова підтверджує думку, що саме тут було вигідне місце для відпочинку і поповнення провіанту. Щільність заселення цієї місцевості була дуже високою. За даними останніх археологічних розвідок тільки в радіусі кількох кілометрів навколо сучасного міста знаходиться більше десятка давньоруських селищ. Як стверджують літописці, серед загального розорення, що охопило Русь, Глухів був чи не єдиним містом, яке збереглося, і там виникло нове князівство [2, 23].

За свідченням Никонівського літопису у 1352 р. страшна епідемія чуми охопила значну частину Русі. У містах Смоленську, Києві, Чернігові, Суздалі вимерла значна кількість населення [3, 54]. «В Глухове же тогда ни один человек не остана, вси изомроша» [4, 108]. Довгий час вважалося, що саме це повідомлення поставило крапку в історії княжого Глухова. Майже на 300 років його назва зникає зі сторінок літописів, але Глухівське князівство ще певний час існувало. Воно було успадковане Романом Симеоновичем, який згадується у літописах під 1375 і 1385 роками. Його молодший брат, новосільський князь Іван Симеонович, одружений з донькою литовського Великого князя Ольгерда, не мав спадкоємців, і новосільські землі відійшли до глухівського князя. Остання відома згадка про Романа Симеоновича пов'язана з укладенням угоди між Москвою та Рязанню у 1402 р. [3, 54].

Глухів поступово занепав як значний центр розвитку торгівлі та ремесел, але товарно-грошові відносини в його окрузі продовжували існувати. На користь цього говорять знахідки золотоординських монет в найближчих околицях міста та на історичних землях Глухівського князівства. Так, 1916 року у Глухівському повіті був знайдений великий скарб – 500 джучидських монет, з 3 з яких придбав історик-нумізмат В. А. Шугаєвський. Ним же визначено, що вони відносились до періоду правління Узбека, Абдуллаха та Мухаммеда-Буляка [5, 150].

За останні кілька років нумізматична джерельна база нашого дослідження особливо поповнилася зразками джучидських монет. Так, на північно-західній околиці міста у різні часи були знайдені вісім золотоординських джучидських монет та їх місцевих (сіверських) наслідувань. Це два данги хана Абдуллаха (Абдаллаха), карбовані у м. Азак в середині

1360-х рр. (тип 764 р. х. (року хіджри), один вагою 1,27 г, інший – 1,23 г; данг Абдуллаха карбування Орду Муаззам (тип 766 р. х.) вага 1,04 г; наслідування данга хана Мухаммеда-Буляка, який карбували, скоріше за все, на території Чернігово-Сіверщини у 1370-х рр. (тип 773 р. х.), вага 1,33 г; два данги Мухаммеда, карбовані в Орді в 772 та 773 р. х., вага не визначена; наслідування кримського дангу хана Девлет-Берди (1419–1422 рр.), вага 1,04 г; наслідування золотоординського дангу 1370-1380-х рр., невизначеної приналежності.

З південної околиці Глухова – с. Некрасове – походить три монети, знайдені у 2010 р.: данг хана Токтамиша 1394 р. (тип 796 р. х.), вага 1,06 г і данг Тимур-Кутлуга 1390-х рр. (тип 796 р. х.), вага 1,11 г, карбовані у Криму; мідний золотоординський пул, вага 0,58 г, приналежність якого внаслідок поганої збереженості установити не вдалося.

У 2011 р. поблизу селища Вороніж Шосткинського р-ну (у минулому Глухівського повіту) були знайдені чотири монети золотоординського періоду – так звані «сіверські наслідування» джучидських дангів хана Мухаммеда-Буляка. Їх вага не встановлена, на двох добре видно «княжий знак». Монети з подібними відзнаками відносять до карбування Дмитра Ольгердовича Брянського. Взагалі, типовим для джучидських монет є те, що як серед поодиноких знахідок, так і у скарбах, які траплялись на території Золотої Орди, нерідко зустрічались монети-наслідування. Вони характеризуються грубим виконанням усіх складових монетного типу, інколи зроблених вірно, а інколи так, що написи у вигляді літероподібних знаків не читаються. Однією з особливостей сіверських монет-наслідувань Брянського князівства стало їх виготовлення методом нанесення штампу на кружечок, вирізаний зі срібної платівки, а не на розплесканий відрізок срібного дроту, як це робилось традиційно на золотоординських монетних дворах. Найбільша кількість наслідувань відноситься до другої половини XIV ст. Місця карбування таких монет не встановлені, але існує думка, що їх було декілька [6, 496], і знаходились вони у межах Брянського князівства, до якого у певний проміжок часу входила частина земель сучасної Глухівщини.

Біля села Погаричі Путивльського району знайдена монета із серії «сіверських наслідувань» із зображенням «княжого знаку» особливої форми у вигляді так званого проквітлого хреста. На думку московського дослідника В.В. Зайцева монети з такими знаками могли карбуватися як Дмитрієм Ольгердовичем Брянським чи кимось із князів чернігівської династії у чернігово-сіверських землях, так і литовськими правителями, що отримали свої наділи у результаті розділу володінь брянського князя. З таким же успіхом подібні монети могли карбуватися стародубським князем Олександром Патрикеевичем, оскільки знак саме такої форми вперше зустрічається під час його правління на монетах з викарбуванням його іменем. Одним із важливих аргументів на користь віднесення монети до карбування Олександра Патрикеевича є вивчення топографії поодиноких знахідок цих монет. Більшість з них була знайдена у південних районах Брянської області, а також на території, що межує з ними, і яка у кінці XIV ст. становила ядро Стародубського князівства [7, 16-20]. Місце нашої знахідки також знаходиться у межах означених земель.

Дві золотоординські монети походять з місцевості поблизу с. Стрельники, розташованого на межі Глухівського та Путивльського районів. Одна – данг хана Токтамиша карбування Криму 1394 р. (794 р. х.), друга – найбільш рідкісна з усіх опублікованих у даній роботі монет – монета Василя Дмитрієвича Кирдяпи, карбована на початку 1390-х років найвірогідніше у м. Городець.

Нумізматичні джерела є яскравим доказом того, що життя у Глухові та його окрузі, на відміну від усталеної думки про повний його занепад з середини XIV і аж до початку XVII ст., продовжувалося. Більшість монет має досить вузькі хронологічні рамки – від 1360-х до 1390-х рр. Частина з них припадає на час так званої «Мамаєвої орди», яка існувала упродовж 1361-1380 рр.

Література

1. Літопис Руський. – К., 1990. – 591 с.

2. Бантыш-Каменский Д. История Малой России (часть первая) – М., 1830. – 470 с.
3. Белашов В.І. Глухівське князівство і його уділи (біля 1247 р. – на початку XV ст.) // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. – Глухів, 2005. – С. 51-56.
4. Зотов Р.В. О черниговских князьях по любецкому синодику и о черниговском княжестве в татарское время. – СПб., 1892. – 379 с.
5. Федоров-Давыдов Г.А. Клады джучидских монет // Нумизматика и эпиграфика. – М., 1960. – Т. I. – 192 с.
6. Лебедев В.П., Зорин А.В. Денежное обращение курской земли в золотоордынское время // Степи Европы в эпоху средневековья. Т.6: Золотоордынское время. – Донецк, 2008. – С. 488-506.
7. Зайцев В.В. «Северские» монеты с «княжеским знаком» // Нумизматика. – М., 2011 – № 1(28). – С. 16-22.

Бакалець О.

ЗНАХІДКИ МОНЕТ ЗОЛОТОЇ ОРДИ ТА КРИМСЬКОГО ХАНСТВА XIV-XVIII СТ. НА ТЕРИТОРІЇ ВІННИЧЧИНИ

Завоювання Київської Русі, Галицько-Волинського князівства у 1237-1241 рр. ханом Батием – онуком Чингізхана, створення Золотої Орди зі столицею в м. Сарай на Волзі в 1241 р. перетворило колишні князівства на васалів золотоординських ханів. Аналіз скарбового матеріалу, виявленого в різний час на Поділлі, свідчить про те, що серед європейських монет домінують срібні литовські та угорські денарії, польські півгроші, молдавські гроші, празькі гроші, руські грошики, подільські півгроші, рідше зустрічаються срібні дирхеми, мідні пули Золотої Орди чи їх місцеві наслідування.

Головною грошовою одиницею в Золотій Орді був срібний дирхем, який дорівнював 32 мідним пулам або 2 данікам срібла. Найбільша знахідка мідних пулів та мангірів була виявлена в 2013 р. біля с. Горбівці Літинського району Вінницької області. У невеликому керамічному плечуку зберігалось 195 мідних пулів Золотої Орди XIV ст., Кримського ханства XVI-XVIII ст., бронзовий перстень із печаткою синього кольору початку XVII ст. (Рис. 2). Стан збереження монет задовільний, на всіх монетах та персні-печатці прослідковуються написи арабською мовою. Вага монет скарбу коливається від 0,7 г до 3,5 г, діаметр – від 13 до 16 мм. У комплексі одночасно перебували мідні пули 3 типів, випущені на різних монетних дворах Золотої Орди, переважно в Криму. 52 монети – мідні пули кримського хана Даулат Гірея I (1596-1608), Саламат I бен Даулат Гірея II (1608-1619) мають зображення колеса (сонця), як і на синьому камені персня. Більшість монет потерті, що свідчить про їх активне використання в грошовому обігу Кримського ханства та Поділля зокрема.

На пулах і мангірах, згідно з ісламською традицією, відсутні зображення людей і тварин, а наявні стилізовані зображення монгольської тамги (на монетах кінця XIII – початку XIV ст. розміщувалася тамга будинку Бату як символ єдності правлячого роду), піщаного годинника, зірки, сонця, колеса, квітки, різноманітних геометричних фігур, сіток, крапок, квадратів тощо. Золотоординські пули, як і монети усіх монгольських улусів, мали мусульманський вигляд. Легенда на реверсі (на деяких пулах і на аверсі) написана з використанням арабського алфавіту.

Серед монет скарбу є 10 (5,12%) мідних пулів часу правління золотоординських ханів Узбека (1313-1339), 20 (10,25%) – Абдуллаха (1362-1363), 2 (0,28) – Булака (1368-1380), 20 (11, 28 %) – хана Мамай (1370-1380), 40 (22,58 %), Гірея I (1596-1608) та Дженібек Гірея II

(1610-1635)), 52 (26,66 %) мідних пулів Кримського ханства Даулат Гірея, 5 (2,56 %) мідних мангірів належать останньому кримському хану Шахін Гірею (1777-1783) кінця 70-х – початку 80-х років XVIII ст.

Найдавнішими монетними знахідками є пули із зображенням тамги. Вони належать, на думку українського нумізмата К. Хромова, до іменних та анонімних випусків хана Узбека (1312-1340), відкарбованих після 1325 р., наймолодшими – мідні мангіри кримського хана Шахін Гірея (1777-1783) початку 80-х років XVIII ст. Всі монети комплексу мають різну патину та різний ступінь окислення. Комплекс, імовірно, являє собою якусь частину збору монет, що входили до складу глечика, знайденого в Криму. На нашу думку, всі монети є зразками із внутрішнього кримського грошового обігу.

У 2011 р. по дорозі зі смт. Копайгород до с. Українське Барського району Вінницької області виявлено ще один скарб монет Кримського ханства (Рис. 1). Комплекс складався з 70 татарських срібних акче Кримського ханства другої половини XV-XVI ст. Монети скарбу мають різну величину, якісний склад, стан збереження. Період накопичення Копайгородського скарбу становить 122 роки, від часу правління ас-Султана Нур-Даулат бен Хаджі Гірея (1466-1466/1474-1475) до кінця правління хана Іслам Гірея II (1584-1588).

Кількісний склад знахідки за роками правління кримських ханів можна розподілити наступним чином: верховний ас-Султан Кримського ханства Нур-Даулат бен Хаджі-Гірей (1466-1466/1474-1475), срібний акче – 1; хан Мухаммад I бен Манглі Гірей I (1514-1523), срібні акче – 6; хан Сахіб Гірей (1532-1551), срібні акче – 6; хан Даулат I бен Мубарак Гірей (1551-1577), срібні акче – 6; хан Мухаммад II бен Даулат Гірей I (1577-1584), срібні акче – 8; хан Іслам Гірей II (1584-1588), білонні акче – 14; потерті монети невстановлених ханів XVI ст. – 19; кружки білонні овальної форми для карбування монет – 10.

Поступове зменшення вмісту срібла в кримських монетах та їх купівельної спроможності можна простежити за аналізом ваги монет Копайгородського скарбу. Срібний акче (аспр) верховного ас-Султана Нур-Даулат бен Хаджі Гірея (1466-1466/1474-1475) має вагу близько 0,6 г, вага 6 акче хана Мухаммад I бен Манглі Гірей I (1514-1523) коливається між 0,55-0,38 г, 6 акче хана Сахіб I Гірея (1532-1551) мають середню вагу 0,55-0,38 г, 6 монет хана Даулат I бен Мубарака Гірея (1551-1577) становлять 0,48-0,38 г, вага 8 монет хана Мухаммад II Даулат Гірея I (1577-1584) коливається між 0,52-0,38 г, 14 монет хана Іслам Гірея II (1584-1588) мають вагу 0,52-0,46 г. Таким чином, протягом 122 років вага срібного акче в Кримському ханстві зменшилася з 0,6 до 0,38 г.

Найдавніша монета Копайгородського скарбу – срібний акче Нур-Даулат бен Хаджі Гірея (1466-1466) – верховного ас-Султана Кримського ханства, наймолодші – срібні акче васала Османської імперії хана Іслам Гірея II (1584-1588). На нашу думку, скарб належав одному з татарських воїнів, які часто в XVI ст. здійснювали спустошливі набіги на землі Поділля.

Отже, аналіз скарбів, виявлених у різний час на території Поділля, підводить нас до наступних висновків. По-перше, в загальній масі скарбового матеріалу XIV-XVIII ст., виявленого на території Поділля, срібні дирхеми і мідні пули Золотої Орди, білонні та мідні пули і мангіри Кримського ханства династії Гіреїв зустрічаються вкрай рідко (у 7 (4%) випадках із 142 знахідок скарбів монет різних держав досліджуваного періоду). По-друге, вплив цих монет на подільському грошовому ринку був мінімальний, тут панували срібні та золоті європейські монети (празькі гроші, півгроші, соліди, денарії, дукати, талери, флорини, орти, трояки, півтораки, гроші). По-третє, кримські хани штучно псували срібні акче, вони втрачали стандартну вагу, розміри, колір і склад металу. По-четверте, відкидати можливість участі мідних та білонних татарських монет в зовнішній та внутрішній торгівлі Поділля не потрібно, так як 2 знахідки монет Гіреїв виявлені на місці колишнього Меджибізького караван-сарая, 8 монет містилися в Лисогірському скарбі на Городоччині, в Гутському скарбі з Немирівського району з 248 срібних монет скарбу наявні 132 (53,2%) срібні монети Кримського ханства династії Гіреїв першої половини XVI ст.

По-п'яте, виявлення на території Вінниччини мідних пулів Золотої Орди XIV ст., карбованих у Кримському улусі 1325-1380 рр., свідчить про тісні економічні зв'язки Поділля та Золотої Орди.

Ілюстрації

Рис. 1. Частина Копайгородського скарбу монет Кримського ханства (2011 р.)

Рис. 2. Комплекс мідних монет Золотої Орди та Кримського ханства XIV – другої половини XVIII ст. з с. Горбівці Літинського району Вінницької області;

Рис. 3. Мідні пули Золотої Орди часу правління хана Узбека (1313-1339) з Горбівського скарбу;

ЗНАХІДКИ НА ВОЛИНІ МОНЕТ БАНАТУ СЕВЕРИН* ІЗ СИМВОЛІКОЮ ТЕВТОНСЬКОГО ОРДЕНУ

Географічне положення Волині, зокрема близькість до володінь Польщі, Угорщини та Валахії, забезпечило їй вагоме місце в торгівлі, що здійснювалася на українських землях у період пізнього середньовіччя. Саме через Волинські землі проходили торговельні шляхи, які сполучали не лише давньоруські міста з країнами Заходу, а й торговельні центри Європи та Азії. Наявні транзитні торговельні шляхи сприяли розвитку товарно-грошових відносин у даному регіоні, внаслідок чого історична Волинь стала досить багатою на нумізматичні знахідки. Саме монетні знахідки, за влучним виразом відомого українського історика Миколи Котляра, є «реліктами внутрішньої та зовнішньої торгівлі». З ряду численних знахідок середньовічних монет на волинських теренах, які були об'єктом дослідження вітчизняних та зарубіжних учених, ми неодноразово звертали увагу на віднайдені монети держави Тевтонського ордену в Пруссії. Дані публікації стосувалися монет, карбованих безпосередньо в монетних дворах Ордену.

У травні 2015 року на українському Інтернет-форумі «Віоліті» було виставлено на визначення дві однотипні білонові монети (рис. 1), на одному боці яких містилась символіка Тевтонського ордену, зокрема орденський хрест на щиті (рис. 2). За свідченням власника, ці монети разом із двома монетами емісії молдавського господаря Олександра Доброго (1400-1432 рр.) були ним випадково знайдені у Волинській області поблизу річки Луги.

У нумізматичній літературі дані монети переважно класифікуються як монети прикордонних територій Угорського королівства – банату Северин, часів управління цим регіоном представником Тевтонського ордену Ніколау фон Редвітцом (1429-1435 рр.). В історіографії існують різні думки щодо емітента даних монет (угорський король Сигізмунд Люксембургський, представник Тевтонського ордену Ніколау фон Редвітц, волоський господар Дан II) та іконографії цих монет. Так, зокрема, угорський нумізмат Реті Ласло (Rethy Laszlo) вважав, що дані монети були карбованими Ніколау фон Редвітцом під час його управління банатом Северин. На думку доктора Ласло, для власних монет фон Редвітц взяв за основу іконографію монет волоського господаря Мірчі Старого (1386-1395, 1396-1418 рр.) (рис. 3). Зокрема, через схожість одного боку волоського динара (пів гроша) із зображеною чоловічою фігурою та зображенням чоловічої фігури на монеті Ніколау фон Редвітца.

Таке пояснення виглядає цілком логічним з урахуванням кількох факторів. По-перше, наявність волоських монет на грошовому ринку рубіжної з нею Трансільванії, де містилась основна частина банату Северин, і, по-друге, – перебуванням протягом певного часу цих територій під владою Мірчі Старого. Румунські нумізмати Георг Буздуган, Октавіан Лучіан та Константин Опреску включили монети Ніколау фон Редвітца до каталогу монет і банкнот Румунії поряд із описом монет Дана II, зазначивши, що питання емітенту залишається відкритим. У той же час румунська дослідниця Анна-Марія Вельтер робить спробу довести, що ці монети належать до емісій Дана II.

Німецький дослідник монет Тевтонського ордену Еріх Нейман беззаперечно відносить їх до емісій Ніколау фон Редвітца, хоча й зазначає, що про місце карбування таких монет на сьогодні відомо дуже мало. Словацький нумізмат Антон Фіала вважає, що дані монети карбувалися в кількох монетних дворах. Так, зокрема, на його думку срібні повноцінні динари для Ніколау фон Редвітца карбувалися за дозволом Сигізмунда Люксембурзького в королівських монетних дворах – Кремниці, Кошиці та Байя-Маре, а низькопробні динари карбувалися за власним розпорядженням Ніколау фон Редвітца в місті Турну-Северин.

* Банат Северин – південно-східна частина історичного краю Банат, розташованого між Дунаєм, Нижньою Тисою, р. Мурош і Трансільванськими Альпами. Як адміністративна область була створена на прикордонних територіях угорського королівства у XIII ст., адміністративний центр (столиця) – м. Турну-Северин. Відігравала особливу роль у захисті Угорщини від нападів османів. Була предметом територіальних суперечок між угорським королівством та Валахією.

Іконографічний та метрологічний аналіз білонових монет із символікою Тевтонського ордену дозволяє зробити ряд висновків та припущень. Так, зокрема, на нашу думку, чоловіча фігура, зображена на одному з боків монети, не може бути зображенням самого Ніколау фон Редвітца, як це припускає Ерїх Нейман. Адже чоловіча фігура на монеті містить на голові корону, а Ніколау фон Редвітц був братом-лицарем Тевтонського ордену, а не короною особою. На таких монетах міг бути зображеним угорський король Владислав I (1040-1095 рр.), канонізований католицькою церквою у 1192 р., або тогочасний король Сигізмунд Люксембурзький.

На іншому боці монети міститься орденський знак у щиті, а над щитом – корона. Наявність орденського знаку свідчить про належність монетного сеньйора до Тевтонського ордену. Таким чином, можна стверджувати, що даний тип монет карбувався для банату Северин у часи управління ним тевтонськими лицарями на чолі з Ніколау фон Редвітцем, тобто в період 1429-1435 рр. Враховуючи досить широкий автономний статус частини Угорського королівства – банату Северин, виділеного для управління Ніколау фон Редвітцем, цілком логічним стало й отримання ним від Сигізмунда Люксембурзького права монетної регалії, що було характерним для середньовічної епохи. Тому цілком природно, що Ніколау фон Редвітц, ставши монетним сеньйором, розмістив на своїх монетах знак Ордену, до якого належав і чия доручення виконував за межами держави Тевтонського ордену в Пруссії. Поєднання орденського знаку з короною вказує на підпорядкованість монетного сеньйора – представника Тевтонського ордену, – коронованій особі, в даному випадку угорському королю Сигізмунду Люксембурзькому (з 1433 р. імператору Священної Римської імперії).

Метрологічний аналіз досліджуваних монет банату Северин вказує на недоцільність застосування до них номіналу «обол», адже «обол», котрий був фракцією «динара», карбувався із срібла. У той час, як фракція «оболу» – «квартінг», як і досліджувані нами монети банату Северин, виготовлялася з білону й мала аналогічні вагові характеристики.

Таким чином, проведене дослідження класифікації типу монет знайдених на Волині у травні 2015 року, дає підстави стверджувати, що це були «квартінги», карбовані в банаті Северин у період перебування там групи представників держави Тевтонського ордену на чолі з Ніколау фон Редвітцем.

Ілюстрації

Рис. 1

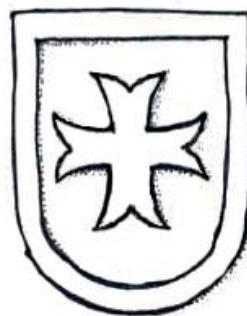

Рис. 2

Рис. 3

РАХУНКОВІ ОДИНИЦІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ЗЕМЛІ І ГАЛИЦЬКОЇ РУСІ: «ПОДІЛЬСЬКА КОПА» І «РУСЬКА КОПА» (II ПОЛ. XIV – XV СТ.) – ДО ПИТАННЯ ПРО ВИНИКНЕННЯ І МОНЕТНЕ НАПОВНЕННЯ

У другій половині XIX століття в південних землях Великого князівства Литовського відбувається формування земель – князівств, внаслідок наділення Великим князем Ольгердом земельними діляками своїх родичів – учасників битви з татарами на Синіх Водах 1362 року. За короткий час ці землі перетворилися в удільні князівства з адміністративним поділом, формуванням системи управління, військової повинності, оподаткування, облаштування міст. Підсумком цих перетворень стало карбування власної монети – заявка на певну самостійність і потреба участі в транзитній торгівлі.

Донедавна існувала загадка згадуваної в документах XV-XVI ст. рахункової одиниці – «подільської копи», яка пов'язувалася «з тією лічбою, що в Подолії йде». Якщо враховувати поширеність у ВКЛ грошового рахунку на копи (*sexsagena*), а в Руській землі і Польщі – на марки (*marca*), в основі яких був празький гріш, стає незрозумілим, яка рахункова одиниця могла б «ховатися» за «подільською копою». Проте ні сама поява «подільської копи», ні причини, що викликали це явище, не отримали належного пояснення в літературі. Дану проблему представляється можливим вирішити, взявши до уваги нещодавнє відкриття факту карбування в Подільському князівстві, що існувало в рамках ВКЛ у другій половині XIV ст., власної монети. Як виявилось, подільський князь Костянтин Коріатович з початку 80-х р XIV ст. карбував срібну монету із вмістом срібла дуже близького до половини празького гроша – основної монети грошового обігу Литовської Русі. Знахідки в документах XV-XVI ст. кількісної наповненості «подільської копи» дали можливість відтворити процес її формування, встановити, скільки і яких монет входило в цю регіональну рахункову одиницю. У «Хроніці міста Львова» (назва документа), опублікованій Денисом Зубрицьким, під 1461 р. згадується, що «60 подільських грошів дорівнюють 26 грошам і 4 тернаріям польським». У документі XVI ст. говориться, що «подільська копа» становить 26 грошів і 12 денаріїв – за образу винний повинен сплатити «... po kopie podolskiej tj po grozsy 26 i denarow 12 ...». Тернар на той час нараховував три денарії, а польський гріш – 18 денаріїв. Враховуючи помилку, деяку плутанину, – подільські півгроші тут названі грошами, немає сумніву, що в цих двох згадках різного часу говориться про «подільську копу», що підтверджується однаковою величиною зазначеної суми – 26 грошів 12 денаріїв або 26 $\frac{2}{3}$ гроша. Таким чином «подільська копа» була на 3 і $\frac{1}{3}$ гроша, або 11% меншою, ніж 30 грошів (напівкопи) іншими монетами, які брали участь у грошовому обігу регіону (польські півгроші). Такий курс по відношенню до польської монети фіксувався на початку XV ст. і в міських документах Львова (стор. 35).

Формування рахункової одиниці – «подільської копи» могло статися в кінці XIV ст., коли в обігу ще було достатньо «подільських півгрошків» і близьких до них за вагою та пробою галицьких монет. Потреба в половинній фракції копи, наявність на місцевому ринку монети вартістю в половину празького гроша сприяли формуванню рахункової одиниці, в основі якої буде знаходитися 60 монет, але не повноцінних празьких грошів, іменованих в документах «*grossi lati*», а місцевої половинної їхньої фракції – «подільських півгрошків», аналоги назви яких знаходимо в документах того часу як «*grossi parvi*». Активна участь Подільського князівства в транзитній торгівлі з 70-х років XIV ст., карбування власної монети протягом десятиліть підштовхнули до створення рахункової одиниці, яка відрізнялася від відомої копи і отримала свою назву – «подільська копа» «за тієї лічбою, як у Подільській землі йде». Зручність такої лічби підтверджує тривалість збереження рахунку та його вживання в XVI ст. Навіть «злотий», лічильна одиниця Польського королівства, який домінував на

Поділлі в XVI ст., не зміг витіснити «подільську копу». 1578 р в гродській книзі Кам'янця на Поділлі записана сума «sexsagena viginti numeri podoliensis», тобто 20 коп подільської лічби. Тут же записана сума боргу «sexaginta et duarum sexsagenarum podoliensiumcum media» – 62 ½ «подільської коп».

Необхідно підкреслити, що поява в кінці XIV ст. на Поділлі місцевого грошового рахунку та лічильної одиниці на основі обертання подільського півгроша об'єктивно свідчить про визначальний вплив місцевого карбування на грошовий ринок.

Цікавим видається і спостереження над появою і складом монетної лічби в Галицькій Русі на «руські копи». Рахунок на ці копи часто зустрічається в документах XV ст. М. Котляр приводить десятки випадків рахунку на «руські копи», але у всіх дослідженнях не зустрічається аналіз появи і наповнення цієї рахункової одиниці, яка існувала на грошовому ринку паралельно копі широких грошів, копі польських грошів і подільській копі. Першою спробою розібратися у співвідношеннях цих рахункових одиниць було дослідження Дениса Зубрицького – видатного історика XIX ст., фундатора систематичного вивчення історії Галицької Русі. Вивчаючи архіви і публікуючи «Хроніку міста Львова», він зазначив різноманітність рахункових одиниць, які існували на міському ринку. Роблячи свої зауваження щодо їх співвідношень, він так і не зміг встановити їх кількісне наповнення. Ось що він пише з цього приводу: «У вжитку, а радше для лічби тут, у Львові, використовували польські, руські и широкі (празькі) гроші. Яким було їх співвідношення, мені не вдалося встановити з документу про заставу маєтку в (селі – О.П.) Білці. У ньому сказано, що застава включала 13 кіп руських грошів, серед яких дали 10 кіп польських (грошів – О.П.) і 3 копи широких (празьких грошів – О.П.). Звідси можна зробити висновок, що польські копи мали меншу вартість, ніж руські, а широкі гроші – більшу, ніж руські, так що десять польських и три широких складали вартість 13 руських... ». І не дивно, що Зубрицькому не вдалося розібратися в співвідношенні цих рахункових одиниць – ніхто і не пробував порахувати якісне наповнення рахункових коп. Навіть у більш пізніх дослідженнях грошового обігу і лічби монет в Україні у XIV-XV ст. вчені не торкнулися цієї теми.

Якщо зробити розрахунки, взявши до уваги те, що руський грошик дорівнював половині празького гроша, а «руська копа» налічувала 60 руських грошиків, то 3 копи широких покривали шість «руських коп». Решта 10 польських кіп, що включали по 60 монет польських півгрошів, становили суму в 600 одиниць, що дорівнювало 7 «руським копам», тобто 420 монетам. Виходячи з цього, співвідношення руського гроша до польського півгроша становило 1:1, 4, відповідно польська копа «важила» лише 0,7 «руської коп». З акта 1405 р. випливає, що при проведенні торговельних угод у той час до коп польських грошів доплачували три півгроша, щоб порівняти їх з копою руських монет. (К.35) Дане співвідношення монетного ринку Львова XV ст. потрібно доповнити ще однією лічильною одиницею – «подільською копою», яка також була половинною фракцією коп широких грошів і в той час налічувала 26 грошів 12 денаріїв або 26 2/3 гроша.

Природа виникнення у Галицькій Русі і на Поділлі власних рахункових одиниць, їх трансформація і співвідношення до коп широких грошів та польської монети відобразили складні економічні та політичні процеси, які відбувалися на цих землях в XIV-XV ст. Орієнтація на зону обігу празького гроша, на відміну від зони дирхема, яка знаходилася на схід від меж цих земель, іконографія монет та їх метрологія стали основою швидкого залучення цих державних утворень до європейського економічного простору, підготувавши, в майбутньому, швидкий розвиток регіонів та участь їх в історичних процесах всієї Європи.

НУМІЗМАТИЧНІ ЗНАХІДКИ XIV-XV СТ. З РОЗКОПОК МИХАЙЛІВСЬКОГО ЗОЛОТОВЕРХОГО СОБОРУ

Під час археологічних досліджень Михайлівського Золотоверхого собору знайдено значну кількість середньовічних монет, у тому числі й XIV-XV ст. Останні завжди були цінними знахідками для цього часу.

Знахідки представлені празькими грошами та литовськими денаріями. Два празьких гроша було знайдено під час розкопок монастиря в 1940 р. на глибині 0,8-1 м, один з них віднесено до карбування Вацлава IV (1378-1419). Празький гріш Вацлава IV, знайдений в районі Пд-Зх кута собору в 1996 р., за низкою ознак карбовано після 1405-1407 рр.

П'ять (та ще одна половинка (?)) литовських денаріїв були знайдені у 1997 р. в заповненні об'єкта XV ст., перед апсидами собору (розкоп I). П'ять литовських денаріїв типу «колюмни» «спис з хрестом» походять безпосередньо з об'єкта (величезної ями). Половинка монети – денарія (?) (дуже стерта, трохи менша за звичайний денарій) знайдена в заповненні поховання № 83, впущеного в цю яму. Можливо, вона також пов'язана з цією ж господарською ямою, а не похованням. Яму перерізали численні поховання XVI (?) – XVIII ст. Крім монет, у заповненні ями зустрічалася кераміка давньоруського часу та XIV-XV ст.

В історіографії не існує одностайної думки з приводу атрибуції денаріїв цього типу. Але більшість дослідників пов'язують їх із карбуванням Вітовта (1392-1430) у Вільні. Цей тип литовських денаріїв єдиний поширений в Україні. Усі литовські монети дуже стерті, значний час знаходилися в обігу і навряд чи потрапили до ями раніше першої або другої чверті XV ст.

Ще один празький гріш Вацлава IV знайдено в 1998 р. в ямі № 2 траншеї 2, ділянка 3. Гріш досить стертий, але видно деякі деталі, які дозволяють звузити його датування в межах правління цього короля. Так, на аверсі, у слові «WENCEZLAVS» – літера «S» – перевернута, на реверсі – у лева великі лапи з довгими гострими пазурами. Ці ознаки характерні для грошів, карбованих після 1405-1407 рр.

Знахідки свідчать про активізацію життя в монастирі в першій половині – середині XV ст. і можуть пов'язуватися з господарчою діяльністю монастиря та приношеннями віруючих.

Бойко-Гагарін А.

ПРИВАТНІ ПІДРОБКИ МОНЕТ БРАНДЕНБУРГУ-ПРУССІЇ У ЗНАХІДКАХ УКРАЇНИ

З початку XVI століття в грошовий обіг Східної Європи починають проникати монети Бранденбургу-Пруссії. Як відомо, монети, що отримали визнання на грошовому ринку, нерідко ставали прототипами для виготовлення їх приватних підробок. У цьому повідомленні ми наводимо дані, які нам вдалося зібрати про знахідки приватних підробок монет для грошового обігу, надаючи також детальний опис досліджених підробок, а також висновки щодо технології їх виготовлення. Одними із перших увагу торговців привернули пруські гроші Сигізмунда I Старого (1506-1548).

Нам вдалося виявити один екземпляр підробки пруського гроша, виготовленого за прототипом монет цього монарха (Рис. 1). Представлений екземпляр також вдалося дослідити

на предмет складу сплаву металу за допомогою рентгено-флуоресцентного аналізу металу (РФ аналізатора). Відповідно до даних складу сплаву металу ми встановили, що основа підробки виготовлена з міді, а наявність на поверхні срібла та ртуті свідчить про нанесення поверхневого шару срібла методом амальгами. Гроші Сигізмунда I Старого польського карбування частіше використовувались у якості прототипів для підробки, пруські ж гроші фальшувались значно рідше, так само як і попадали в скарби, що визначає вище описану підробку як досить рідкісну.

Більш частими були гроші, карбовані в Пруссії від імені Альбрехта Гогенцоллерна (1525-1568), вони й отримали популярність на грошовому ринку Східної Європи. Постійність стилю та довготривалий період карбування цих монет забезпечили їм популярність та розповсюдження, привернувши увагу до них і приватних фальшувальників. Особливістю фальшивої монети (Рис. 2) є наявне на її полі скорочення позначення дати «151», що імітує, ймовірно за все, монети 1551 року карбування. Разом із підробками грошів цього монарха нам вдалося вивчити також один екземпляр фальшивого соліду (Рис. 3).

На жаль, дані щодо топографії знахідок підробок монет за прототипом грошових емісій Бранденбургу-Пруссії є досить малочисельними. Достовірно нам відомо лише про одиничну знахідку підробки пруського гроша Альбрехта Гогенцоллерна в районі села Сандраки Хмільницького району Вінницької області.

Усі досліджені і представлені в повідомленні підробки монет Бранденбургу-Пруссії мають суттєві іконографічні відхилення в зображенні портрета, монограми та гербів, літер і роздільників легенд, підробки виготовлені із недорогоцінного металу шляхом нанесення на його поверхню шару, що імітує срібло.

Ілюстрації

Рис. 1.

Фальшивий гріш 1529 року, Сигізмунд Старий (1506-1548)

Розмір: 23 мм, Вага: 1,99 г.

[...] *I*REX*PO*DO*TOCHI*PRVS

DV* [...] TERR*PRVS*15Z9

Склад сплаву металу: Cu – 90,3%; Ag – 5,07%; Hg – 2,73%; Sb – 0,79%; Pb – 0,83%; As – 0,07%; Ni – 0,14%; Fe – 0,03%; Zn – 0,28%; In – 0,1%;

Рис. 2.

Фальшивий гріш із датою «151», Альбрехт Гогенцоллерн (1525-1568)

Розмір: 22 мм, Вага: 1,96 г.
И*IVSTVS*EX*FIDE [...] VIVI*ISI*
ID*G*МАЯ*ВЯАН DVX*ІАНSS*
Приватна колекція (м. Вишгород)

Рис. 3.

Фальшивий солід 1530 року, Альбрехт Гогенцоллерн (1525-1568)

SOLIDVS*PRVSSIE*1530

ALBERTVS*D*G*DUX*PRVSSE

Приватна колекція Олександра Литвинчука (м. Рівне)

Карач А.

О ФАЛЬШИВОМ ЛИТОВСКОМ ТРЁХГРОШОВИКЕ 1563 г.

Во времена Жигимонта Августа наблюдался расцвет монетного дела в Великом княжестве Литовском. В период правления этого Великого князя выпускалось целое разнообразие номиналов: обол, денарий, двойной денарий, полугрош, грош (на польскую и литовскую стопу), двухгрошовик, трёхгрошовик, четырёхгрошовик, шестигрошовик, талер, дукат, тройной дукат и португал (10 дукатов). Описанный в нумизматической литературе и существующий в единственном экземпляре полуталер 1564 г. [1; 129, 142; 2; 150; 3; 195] необходимо считать антикварной подделкой XIX в. Неудивительно, что при такой огромной монетной массе в обращении увеличилось количество подделываемых монет. Основой для подражаний служили самые массовые и распространённые номиналы – полугроши и двойные денарии. Подделки более крупных номиналов встречаются редко. Предметом изучения данной публикации является фальшивый литовский трояк 1563 г. Вес данного экземпляра составляет ровно 3 г, диаметр – 22 мм. По этим характеристикам он ничем не отличается от оригинальных литовских трояков. На аверсе расположена монограмма в виде двух пересечённых букв «SA», по разным сторонам которой обозначена дата 1563. На реверсе – герб «Погоня» в щите, под которым римскими цифрами обозначен номинал. Следует отметить, что и изображения, и легенды выполнены правильно и качественно.

Легенда аверса: SIGIS AVG REX PO M D LITV

Легенда реверса: GROSS AR TRIP MAG DVCA L

Такой вариант сочетания легенд на оригинальных трояках 1563 г. до настоящего времени не описан.

Место находки фальшивого трояка: Брестский р-н, Брестская обл., Республика Беларусь. Местонахождение: частная коллекция автора.

Интересную информацию может дать анализ состава металла монеты. Для проведения анализа использовался прецизионный экспресс-анализатор состава вещества ElvaX. Использован метод неразрушающего энергодисперсионного рентгенофлуоресцентного анализа

(ЭДРФА) металла. Выражаем благодарность за проведенные исследования доктору физико-математических наук, профессору, заведующему кафедрой лазерной физики и спектроскопии ГрГУ им. Я. Купалы Ануфрику С. С. Результаты измерения следующие: Са – 1,322%; Cu – 0,098%; Ag – 0,607%; Sn – 20,672%; Pb – 29,278%; Bi – 43,678%; Th – 4,346%; Более 93% приходится на три металла: олово, свинец и висмут. Отметим и довольно значительное количество радиоактивного тория (4, 346 %).

Внешний вид, а также пузырьки на реверсе на поверхности монеты с высокой долей вероятности свидетельствуют о том, что данный фальшак изготовлен методом литья металла в какую-либо форму, например, глиняную.

Иллюстрации

Рис. 1. Фальшивый литовский трояк 1563 г.

Литература

1. Ivanauskas, E., Douchis, R. J. Coins of Lithuania 1386-1707 / E. Ivanauskas, R. J. Douchis. – Vilnius-Columbia: Savastis, 1999. – 272 s.
2. Kopicki, E. Ilustrowany skorowidz pieniedzy polskich i z Polska związanych: 4 T. / E. Kopicki. – Warszawa: Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, 1995. – T. 1: Teksty (poz. 1-7058). – 315 s.
3. Kurpiewski, J. Katalog monet polskich 1506-1573 / J. Kurpiewski. – Warszawa: Polskie Towarzystwo Numizmatyczne; Zarząd Główny, 1994. – 245 s.

Безпалько В.

ПОТРІЙНІ ГРОШІ В РЕАЛІЯХ ГРОШОВОГО ОБІГУ КІНЦЯ XVI СТ. ЗА ДОКУМЕНТАМИ ВОЛИНІ

Згідно монетної ординації 1580 р., яка уніфікувала монетну стопу подальших грошових емісій у Польській Короні та Великому князівстві Литовському, серед інших номіналів передбачався випуск потрійних грошів. Ці срібні монети, що мали визначену пробу 13 ½ лотів та загальну вагу 2,44 г, у значній кількості карбувалися на багатьох монетних дворах Речі Посполитої. Особливо великих обсягів їх емісія досягла у 1590-х рр. за часів Сигізмунда III. Випуски наслідувань потрійним грошам у сусідніх країнах також свідчать про популярність і впливовість такого номіналу на грошовому ринку.

В історіографії грошового обігу на українських землях роль та значення потрійних грошів досліджені недостатньо та поверхово. Так, М. Ф. Котляр у своїй монографії в підсумках розділу, присвяченому грошовому обігу XVI ст., вказуючи на незначне проникнення талерів у

сферу грошового ринку середніх прошарків населення, зауважив: «Так само у кінці XVI ст. не встигли набути авторитету і поширитись шести- і трьохгрошовики випусків Стефана Баторія і Сигізмунда III ...» [1] Такі висновки були зроблені на підставі матеріалів монетних скарбів та письмових джерел, переважно опублікованих. Р. М. Шуст у своєму дослідженні грошового ринку західноукраїнських земель лише наводить кілька архівних згадок про цей номінал, не даючи оцінки щодо його впливовості в обігу [2].

Проте, фронтальне опрацювання архівного актового матеріалу, зокрема книг городських і земських судів Волині, показує дещо інший стан грошового ринку українських земель. Потрійні гроші, які в документах фігурують під назвою «потрійні», досить часто згадуються на сторінках актових джерел кінця XVI ст. Цей номінал фіксується у численних випадках як грошових транзакцій, пов'язаних з відчуженням значних сум готівки, так і в грошовому обігу на буденному рівні.

При поверненні позики сторона-боржник, письмово проklamуючи свою готовність віддати кредитору необхідну суму, часто зазначала, що готівка саме у потрійних грошах. Наприклад, 9 липня 1599 р. пан Іван Красенський, який мав заплатити борг, прислав на визначені місце і час через свого сина Габріеля 200 польських золотих «... в ворку, потройними, печатю моею запечатованые...» [3].

Документи свідчать, що потрійні гроші присутні і в грошовій масі вмісту гаманців у більш повсяденних ситуаціях. Наприклад, службник пана Ярофія Гостського Іван Биликович, що був пограбований 18 січня 1593 р. під час поїздки по Волині, серед втрачених речей згадав «мешок едвабный, кошовал грошей пятнадцат литовских, в нем было: золотый чырвоный один, потройных полских осмьдесят шест, литовских потройных тридцат осмь, а монети розное грошей литовских пятьдесят два пнзей сем...» [4] Плуженський урядник пан Ян Сейковський подав скаргу про пограбування 16 березня 1597 р. під час наїзду на свій двір у Плужному, коли разом з одягом в нього відібрали гроші: «в одной кишине было чирвоных золотых шест, а в другой две копе грошей потройных полских» [5].

Високопробні потрійні гроші розглядались населенням як якісна, «добра» монета, а їх значна фактична кількість у загальній готівковій масі робила їх доступними для накопичення та відчужування. «Потрійні» часто, поруч з червоними золотими та талярами, виділяються населенням в окрему поняттійну категорію, виокремлюючись із маси більш дрібних номіналів, які згадуються узагальнено під поняттям «монета», що також свідчить про їх реальний вплив на процеси в грошовому обігу. Наприклад, 4 травня 1594 р. Матис Хорковський, який приніс на замковий уряд 400 кіп литовських грошів для віддавання боргу «... од ее милости кнегини Соколское, на стол з ворков высыпавал, одны были монета полская з червоными золотыми, таляры старые с потройными полскими, а с третьего ворка монета литовская...» [6].

Зрештою, документальний матеріал дає навіть поодинокі свідчення про присутність у обігу фальшивих «потрійних».

Таким чином, документи актових книг Волині, як цінне джерело для дослідження фактично всіх сторін повсякденного життя суспільства, засвідчують активну участь потрійних грошів в грошовому обігу українських земель наприкінці XVI ст. на всіх рівнях використання монети населенням.

Література

1. Котляр М. Ф. Нариси історії обігу і лічби монет на Україні XIV-XVIII ст. – Київ. – 1981. – С. 87.
2. Шуст Р. М. Структура грошового ринку та особливості лічби монет на західноукраїнських землях у XVI ст. // Вісник Львівського університету. – Серія історична. – Львів. – 1997. – Вип. 32. – С. 28.
3. ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 55, арк. 576.
4. ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 43, арк. 91 зв.–92.
5. ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 36, арк. 73 зв.–74.
6. ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 542 зв.

СКАРБИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. У КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У нумізматичній збірці НМІУ поряд із систематизованою за історико-географічним принципом колекцією монет зберігається більше 100 монетних знахідок. Понад половина з них датується першою половиною XVII століття. З усього монетного масиву виокремлено 27 знахідок, що територіально походять з Правобережної України, а саме з Вінницької, Житомирської, Київської, Черкаської, Кіровоградської та Рівненської областей. Час надходження їх до музею – 1936-1980-ті рр. Серед цих монетних депозитів є ті, що раніше були опубліковані в повному обсязі (с. Великі Єрчики, 1979), частково (Бориспіль, 1956 (?), а також ті, що публікуються вперше (Київ, 1980, Ставище, 1959).

Перша половина XVII століття – це один із найбуремніших періодів історії нашої держави. Не останню роль в цих процесах мають економічні чинники, важливість яких була не до кінця оцінена дослідниками економічної історії нашої держави. Тому детальне вивчення вмісту скарбів, нанесення їх на мапу України дасть цінний матеріал для вивчення історії економічного розвитку, міжнародних зв'язків та зовнішньої торгівлі держави в цей період.

Основу монетного масиву складають скарби першої половини XVII століття. Це три основні групи монет: найбільша – монети Речі Посполитої, які входять до складу майже всіх українських скарбів. Деякі скарби не містять жодного іншого виду монет, окрім польсько-литовських (Київ, 1956; Київ 1980). Наступною за чисельністю є група монет країн Західної Європи, з якими Річ Посполита мала торговельні відносини (с. Великі Єрчики, 1979, ст. Березань, 1957).

Мета даної розвідки – простежити на основі монетних знахідок з колекції музею особливості грошового обігу Правобережної України; на основі монетного матеріалу виявити найбільш характерні групи монет для цього регіону; виявити групи монет, які досить рідко зустрічаються в монетних скарбах даного регіону в межах цього хронологічного періоду.

Таблиця 1.

№ п/п	Місце знахідки	область	дата	Кількість монет
1.	м. Коростишів	Житомирська	1959	995
2.	с. Парипси	Житомирська	1949	464
3.	с. Раєвка	Житомирська	1962	4
4.	с. Сколобів	Житомирська	1986	553
5	ст. Березань	Київська	1957	2190
6	с. Білогородка	Київська	60-ті рр.	1
7	с. Бориспіль	Київська	1956	18
8.	с. Великі Єрчики	Київська	1979	1177
9.	с. Воскресенське	Київська	1962	1
10.	с. Журавлиха	Київська	1962	1
11.	с. Калита	Київська	1954	67
12.	м. Київ	Київська	1956(?)	22
13.	м. Київ		1958	417
14.	м. Київ		1962	1
15.	м. Київ		1980	137
16.	м. Київ		1980	145
17.	с. Ставище	Київська	1959	196
18.	с. Красне	Київська	1938	374
19.	с. Кізілін	Черкаська	1957	37
20.	с. Куликівка	Черкаська	1955	1
21.	с. Пищики	Черкаська	1958	295
22.	с. Кремгез	Кіровоградська	1962	4
23.	с. Нерубайка	Кіровоградська	1951	2
24.	с. Новогеоргіївське	Кіровоградська	1962	4
25.	с. Степань	Рівненська	1956	113
26.	с. Яринівка	Рівненська	1962	50
27.	с. Мар'янівка	Вінницька	1955	843

НОВАЯ РАЗНОВИДНОСТЬ КОРОННОГО ОРТА 1621 ГОДА

С момента выхода третьего каталога, описывающего штемпельные разновидности коронных ортов, чеканенных во время правления Сигизмунда III Вазы (1587-1632), в конце лета 2015 года, автором обнаружено уже несколько новых вариантов ортов. В этом сообщении мы подаем описание ранее неопубликованной разновидности коронного орта 1621 года, чеканенного на монетном дворе в Быдгощи. Новый вариант определен сочетанием редкого типа аверса (с легендой ... **LIT** .... **PRV.M**) и реверса с узорами, заканчивающимися крестиками. До этого автору были известны только сочетания с узорами, заканчивающимися линиями. Зачастую, указанный вариант аверса имеет хорошо видимые следы разрушения штемпеля, что не помешало, как мы видим, достаточному разнообразию сочетаний для него.

Мы продолжаем исследование коронных ортов, описанная разновидность будет включена в последующие каталожные издания по монетам этого номинала.

Рис. 1. Орт 1621 года – неописанное сочетание аверс-реверс.
Частная коллекция И. Шаталина.

ПРО ПРИЧИНИ ВИДАЛЕННЯ ЦИФР «1» ТА «6» НА ГДАНСЬКИХ ОРТАХ СИГІЗМУНДА ІІІ ВАЗИ;

З 1608 р. у Речі Посполитій на гданському монетному дворі було розпочато карбування нового типу монет, які відповідали $\frac{1}{4}$ талера та прирівнювались на той час 10 польським грошам. Даний номінал отримав назву «орт», що на давньонімецькій мові означало «четверть» [3, 10].

Річ Посполита у XVI – початку XVII ст. карбувала талери досить епізодично. У грошовому обігу на польських, литовських, українських землях значного поширення набули талери багатьох європейських держав. Лише під кінець правління Сигізмунда III зросли емісії польських талерів. Тому гданські орти з самого початку їх карбування зайняли чинне місце у грошовому обігу на фоні масових емісій різних номіналів.

Карбування ортів у м. Гданську за Сигізмунда III тривало до 1926 р. Якщо на початковому етапі емісії ортів були незначними, то з часом вони набагато зросли. Що спостерігається по тій кількості знахідок гданських ортів у складі монетних скарбів, які дійшли до нашого часу [1, 132-149; 4, 55-67].

За час карбування гданських ортів відбувалась певна зміна типів, але всі вони несли на аверсі погрудне зображення польського короля Сигізмунда III, на реверсі – герб м. Гданська, навколо якого було зазначено латиною, що це «монета міста Гданська». До 1616 р. вага гданських ортів складала 6,6-6,8 гр. при чистій вазі срібла 5,96 гр. На підставі ухвали Комісії Скарбової від 1616 р. орти у Речі Посполитій карбувалися вагою 6,3 гр. при чистій вазі срібла 5,11 гр. [5, 138].

Пробну емісію ортів у 1618 р. зробив монетний двір м. Бидгощ. Та тільки з 1621 р. там розпочалось масове карбування даного типу монет. На аверсі бидгощських ортів було поясне зображення Сигізмунда III, на реверсі-зображення повного герба Речі Посполитої під короною (від чого вони отримали назву «коронні»).

У 1620-х роках на монетних дворах Речі Посполитої карбується величезна кількість мілких номіналів, – солідів, грошей, півтораків, трояків, які були значно гіршої якості від таких же номіналів попереднього періоду. Зменшення ваги і проби польсько-литовських монет обумовлюється так званою «монетною кризою періоду Тридцятилітньої війни (1618-1648 рр.)», що розпочалась в Європі з початком військових дій, і яка характеризується значним знеціненням мілкої та середньої монети на німецьких землях. Тому, щоб запобігти вивозу більш високопробних монет до німецьких земель, польський уряд був змушений також значно понизити пробу своїх розмінних монет. При цьому зростала вартість більш крупніших номіналів, яка виражалась у знецінених грошах. Так вартість ортів зросла з 10 до 16 грошей. Що було відображено на деяких коронних ортах, карбованих у Бидгощі в 1621 р., а саме на аверсі, під зображенням короля, проставлялась цифра 16. Це засвідчувало ринковий курс ортів в 16 грошей, який склався на самому початку 1620-х рр.

На підставі ухвали Комісії Скарбової з 1623 р. на монетних дворах Речі Посполитої карбуються орти вагою 7,06 гр. при чистій вазі срібла в 4,6 гр. [5, 138]. З цього ж року на монетному дворі м. Гданська розпочинається карбування ортів відмінного від попередніх випусків типу. На аверсі яких з обох боків зображення короля проставляються цифри 1 і 6. На реверсі, поверх герба м. Гданська, проставляються дві останні цифри дат карбування від 23 до 26 (відповідно 1623-1626 рр.).

Польські нумізмати таке розміщення цифр на гданських ортах 1623-1626 рр. пояснюють тим, що на аверсі розміщували дві перші цифри дати карбування, а на реверсі – дві останні [5, 137; 6, 437].

Та більш логічним є припущення, що цифри 1 і 6 на аверсі гданських ортів зазначали номінал даного типу монет у той період. Адже були відкарбовані у 1621 р. коронні орти з зазначенням такого номіналу. Зважаючи на те, що з 1623 р. у гданських ортах відбулось пониження вмісту срібла, виникла необхідність підтвердження курсу нового типу ортів. Курсу, який фактично склався на тогочасному ринку, і який був затверджений офіційно. Зміною норм ваги і проби різних номіналів монет польський уряд корегував співвідношення між ними. Держава була зацікавлена у більш-менш стабільному співвідношенні монет. Адже, коли порушувались фінансові розрахунки на товарно-грошовому ринку, то певні збитки терпіла й держава, при цьому зменшувались суми надходжень податків до казни.

Періодично у масі монетних знахідок зустрічаються гданські орти, на аверсі яких видалені (затерті, зрізані) цифри 1 і 6, або тільки одна 6. На це звернув увагу дослідник польських монет Ігор Шаталін. Він висловив припущення: «Можливо видаляв цифри шахрай, маючи за ціль видати орт без цифр на аверсі за більш ранній орт, тобто більш високопробний і цінніший. Інший варіант – крадіжка металу з монети» [3, 16].

Згідно даної тези гданські орти 1608-1621 і 1623-1626 рр. повинні були знаходитись у грошовому обігу за різними курсами. Звичайно можна припустити, що така різниця мала місце. Адже товарно-грошовий ринок досить чуттєво реагував на вміст дорогоцінних металів у різного роду номіналах монет. Та нами не було знайдено у історичних, нумізматичних джерелах відомостей про різницю в курсах гданських ортів різних типів.

З 20-х років XVII ст. засилля на грошовому ринку Речі Посполитої величезної маси низькопробних розмінних монет, відкарбованих не тільки на польських монетних дворах,

а й на монетних дворах Пруссії та Прибалтійських володінь Швеції, зумовлювало значні інфляційні процеси. При цьому курс крупних номіналів, – різного роду європейських та польських срібних талерів і золотих дукатів, – неухильно зростав. Відповідно підвищився і курс ортів, навіть незважаючи на те, що вміст срібла у останніх емісіях при Сигізмунді III значно зменшився. На середину XVII ст. орти оцінювались у 18 грошей. Про що свідчать орти, відкарбовані за короля Яна II Казимира, на яких проставлялась цифра 18. Принагідно зазначимо, що з середини XVII і до середини XVIII ст. орт виступав як незмінний номінал у 18 грошей. У другій половині XVII ст. на талер йшло 6 ортів.

Як було сказано вище, ринковий курс ортів як гданських, так і коронних, а також ортів, що карбувались у Бранденбургу і Ельбінгу та потрапляли у грошовий обіг Речі Посполитої, в період з кінця 1620-х і до 1640-х рр. підвищився до 18 грошей. Тому на товарних ринках у названий період могли виникати певні конфлікти при розрахунках: власник ортів (покупець) рахував їх, виходячи з ринкового курсу, у 18 грошей, тоді як отримувач монет (продавець товару) наголошував на тому, що це монети вартістю в 16 грошей (згідно зазначеного на них номіналу). При цьому можливо, як підтвердження різниці між різного типу ортами, зверталась увага на монети, відкарбовані у 1608-1621 рр., на яких цифри 16 не були проставлені.

Тому, щоб уникнути подібних конфліктних ситуацій, і видалялись цифри 1 і 6 на аверсі гданських ортів, відкарбованих у 1623-1626 рр. Часом достатньо було видалити лише цифру 6. Надалі такі монети приймали участь у грошовому обігу нарівні з іншими ортами.

Таким чином, гданські орти 1623-1626 рр. з видаленими на аверсі цифрами 1 і 6 не являються проявом свідомого чи не свідомого псування монет, а свідчать про певні реалії тогочасного грошового ринку, який, незважаючи на офіційно затверджені курси монет, виробляв своє співвідношення різних номіналів, корегуючи при цьому зовнішній вигляд монет. Видалення цифр на аверсах гданських ортів є незаперечним доказом того, що ці цифри являли собою номінал монети, але ніяк не першу частину дати випуску. Тим більш з історії карбування монет як у самій Речі Посполитій, так і в інших європейських країнах не відомо випадків, щоб дата карбування розділялась на частини і щоб ці частини проставлялись на різних сторонах монети. На європейських монетних дворах у XVI-XVII ст. була поширена практика зазначення на монетах якщо не повної дати карбування, то двох останніх цифр дати. Що ми й спостерігаємо на гданських ортах 1623-1626 рр. карбування.

Ілюстрації

Рис. 1. Річ Посполита, Сигізмунд III, орт гданський 1615 р.

Рис. 2. Річ Посполита, Сигізмунд III, орт гданський 1623 р.

Рис. 3. Річ Посполита, Сигізмунд III, орт гданський 1623 р.
(з видаленими на аверсі цифрами 1 і 6) (фото з архіву І. Шаталіна);

Література

1. Котляр, М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. Ф. Котляр. – К.: Наукова думка, 1971. – 174 с.
2. Фенглер, Х., Гироу, Г., Унгер, В. Словарь нумизмата / Х. Фенглер, Г. Гироу, В. Унгер. – М.: Радио и связь, 1993. – 406 с.
3. Шаталін, І., Грендель, Н. Орты Сигизмунда Вазы / І. Шаталін, Н. Грендель. – К., 2013. – 221 с.: іл. – ISBN 978-966-1523-13-4.
4. Шостопал, А. В. Скарби Черкащини / А. В. Шостопал. – Черкаси: Андросчук П.С., 2007. – 121 с.
5. Szwagrzyk, Jozef Andrzej. Pieniadz na ziemiach polskich X–XX w. / Jozef Andrzej Szwagrzyk. – Wrocław, 1990. – 406 с.: іл.
6. Kaminski, Czeslaw; Kurpiewski, Janusz. Katalog monet polskich 1587-1632 (Zygmunt III Waza) / Czeslaw Kaminski, Janusz Kurpiewski. – Warszawa, 1990. – 515 с.

Коцур В.П.

ЄФІМОК З ПРИЗНАКОМ У КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»

Нумізматична колекція НІЕЗ «Переяслав» нараховує більше 30.000 монет від часів Римської імперії до сучасності. Об'єктом дослідження в цьому повідомленні є срібна європейська монета із надкарбуваннями Московської держави – Єфімок з признаком.

Вивчення фондів музеїв та їх публікацію ми визначаємо як один із найбільш актуальних напрямків досліджень в галузі середньовічної нумізматики в Україні [1].

У XVI-XVII столітті європейські талери буквально заповнюють грошовий ринок Східної Європи, утримуючись на вершині популярності в грошовому обігу протягом декількох століть. Участь талерів в грошовому обігу українських історичних регіонів середини XVII століття найяскравішим чином демонструють і літописні джерела [2, 222].

У скарбах XVII століття найчастіше фігурують флорини, зільбердукати, альбертусталери та ріксдаальдери. Популярність цих талерів в грошовому обігу українських земель біла настільки високою, що вони в основній своїй масі використовувались в крупних торговельних угодах, тезаврувались у скарби [3], а також підроблялись приватними фальшувальниками [4, 8].

Найцікавішим талером із колекції НІЕЗ «Переяслав» є «єфімок з признаком», ріксдаальдер голландського міста Гельдерн, надкарбований в ході грошової реформи московського царя Олексія Михайловича у 1655 році (Рис. 1). 1654 року в Московії було

прийнято стратегічне рішення про побудову монетної системи царства на основі талера. В ті самі дні, коли в Переяславі-Хмельницькому проводилась знаменита Переяславська Рада, у Москві почали перекарбовувати талери в рублі [5, 102-103].

На полі аверсу риксдаальдера нанесені два клейма, одне штемпелем московської копійки, а також клеймо з датою «1655», яке на описуваному талері нанесено двічі, створюючи тим самим дефект надкарбування, спотворюючи його зображення. На реверсі монети чорним маркером нанесено інвентарний номер одиниці зберігання «2132». Монета основа ефімка задовільного стану збереження, суттєвих втрат поля немає.

Представлені в колекції НІЕЗ «Переяслав» талери, повністю відповідають специфіці грошового обігу Полісся в період Нового часу, включаючи в собі левендаальдери Об'єднаних провінцій Нідерландів, альбертусталеров Іспанських Нідерландів, а також голландських риксдаальдерів. В колекції заповідника зберігається також талер швейцарського кантону Сент-Галлен, а також талер Речі Посполитої, карбований від імені короля Августа III.

Ілюстрації

Рис. 1. «Ефімок з признаком» на риксдаальдери м. Гельдерну 16(?)2 року

Література

1. Коцур В. П. Актуальні напрямки та організаційні засади сучасних досліджень середньовічної нумізматики в Україні / В. П. Коцур. – Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 33. – Переяслав-Хмельницький, 2013.
2. Бакалець О.А. Українські літописи XVII – XVIII ст. про економіку та грошовий обіг Гетьманщини / О.А. Бакалець // Спеціальні історичні дисципліни. – Число 11. – Ч.1. – Київ, 1999. – С. 222.
3. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. – Київ, 1971.
4. Бойко-Гагарин А.С. Фальшивый венгерский талер 1580 года // Нумизматика и Фалеристика. – №1. – 2015. – С. 8.
5. Спасский И.Г. Каталог ефимков 1655 г. // Нумизматика и Сфрагистика. – Т. 4, Киев, 1971. – С. 102–103.

Пластун О.

МОНЕТНІ СКАРБИ ДЕРАЖНЯНИЩИНИ XVI – ПОЧАТКУ XVIII СТ.

Дослідження монетних скарбів дають вагомі свідчення про склад монетного комплексу, приблизну дату його закладення в землю, країни емітенти, номінали грошового ринку, особливості грошового обігу в тому чи іншому регіоні країни, стан розвитку монетної справи, а також про соціальний стан власника скарбу.

Вагомим внеском у вивченні обігу грошей на території Поділля і, зокрема Деражнянщини, мають монетні скарби XVI-XVII ст., виявлені в різний час в селах Коржівці (1958 р.) [3], Богданівці (1996 р.) [4], Явтухи (2010 р.) [1; 6], Волковинці (2012 р.) [2; 6] Деражнянського району Хмельницької області [8, 9].

Дослідженням Коржівського та Богданівського скарбів займався історик Анохін В. А., Явтуського та Волковинського – нумізмати Бакалець О. А. та Одинокіх А. В., Січенко П. І., якими була проведена очистка, атрибуція й опис монетних скарбів [1; 2; 3].

Перший скарб був знайдений у 1958 р. місцевим жителем на околиці села Коржівці Деражнянського району. 522 європейські монети містилися у керамічному горщику, були спресовані та покриті патиною. Скарб складається з литовських срібних півгрошів польського короля Олександра Ягеллончика (1501-1506). На аверсі півгроша Олександра Ягеллончика зображено герб Польщі – вершник на коні, напис латиною MON ALEXANDRI, на реверсі – орел і напис DVD LITVA. Окрім цього до скарбу входить одна монета Сигізмунда I Старого (1506-1545) – півгріш литовський 1518 року карбування. На аверсі в центрі монети розміщений герб Литви – Погонь – вершник на коні з мечем у правій руці. Монетна легенда написана латиною MONETA SIGISMYNDI. На реверсі відкарбований герб Польщі -орел та монетна легенда – RIG MONI DV GLS LITVA. Хоча ця монета була дуже поширена на Поділлі, у цьому скарбі був знайдений всього один екземпляр [9, 74].

У 1996 р. на околиці села Богданівці Деражнянського району був знайдений скарб монет XVII ст., який до фондів ХОНМ увійшов під Нм. № 475 [11]. Монетний скарб нараховує 248 срібних монет Сигізмунда III Вази (1587-1632) та Яна II Казимира (1648-1668). Серед них присутні 18 екземплярів трояків Сигізмунда III (17 коронних і один карбований в м. Рига). Трояк або ж більш поширена назва на теренах українських земель – шаг. Також цей скарб налічує 6 білонних монет – грошей початку XVII ст. цього ж короля Речі Посполитої. Трояки і гроші мають 500 пробу срібла. У цьому ж скарбі присутні срібні орти, які дорівнювали 18 грошам або $\frac{1}{4}$ талера. У складі скарбу наявні орти м. Гданьська (на реверсі знаходиться герб Гданьська – два чотириконечних хрести із левами по боках) та коронні орти 1622, 1623 років часу правління Сигізмунда III Вази (1587-1632). Серед цих монет скарбу був присутній коронний орт 1659 р. та шостак 1666 р. карбування Яна II Казимира (1648-1668) [11, 76].

У Богдановецькому скарбі присутні голландські левендаальдери 1637, 1646, 1671, 1643 років карбування у задовільному стані. Назва левендаальдер з'явилася в Україні через зображення на аверсі монети великого геральдичного лева – герба Голландської республіки.

У Богдановецькому скарбі наявний також патагон 1631 р. іспанського короля Філіпа IV. Патагони називалися серед українців ще крижаками, через зображення на аверсі бургундського хреста. Також присутній флорин (гульден).

У монетному комплексі присутній рідкісний іспанський ексцелентас часу правління Фердінанда V та Єлизабети (1476-1516) виготовлений із золота 958 проби без дати карбування, унікальний золотий дукат дожа Доменіко Кантаріні (1659-1675 рр.) 958 проби. На аверсі дуката зображений Ісус Христос у мандолі (зірковому ареалі), на реверсі – схилений на коліна дож, який приймає з рук Святого Марка прапор. Інший дукат іспанського імператора Фердінанда III, відкарбований у 1645 р., містить золото 958 проби.

До складу скарбу також належать: талер ерцгерцога Австрії Фердінанда (1564-1595); драйпелькер 1614 р. Юліха-Клеве-Берга; 7 драйпелькерів (1,5 гроша) прусського короля Георга Вільгельма (1619-1640) срібла 500 проби; 3 півгроші шведського короля Густава II Адольфа (1621-1632) 1623р. карбування і 11 півгрошів 1633 р.

Досить змістовний скарб срібних та білонних монет Європи середніх номіналів був знайдений восени 2010 р. місцевим жителем на дорозі між лісом та полем за 2 км від Явтухи Деражнянського району Хмельницької області. Скарб налічує близько 1000 монет – срібних ортів, шостаків, трояків, півтораків та шелягів, переважно Речі Посполитої [6, 77]. Майже 50% скарбу становлять традиційні для подільського ринку першої половини XVII ст. монети – півтораки (1,5 гроша) короля Сигізмунда III Вази (1587-1632).

У скарбі наявні також 50 ортів, 160 шостаків, 90 трояків та близько 200 білонних шелягів (1/3 гроша) Речі Посполитої різної якості. Найстаріша монета скарбу – півторак 1600 р. Сигізмунда III Вази, наймолодша – шеляг Пруссії Фрідріха Вільгельма (1641-1657) 1657 р. із буквою W (Вільгельм) на реверсі та пруським орлом – на аверсі монети.

Поміж шелягів, найбільше монет Речі Посполитої із буквою S на реверсі часу карбування Сигізмунда III (1687-1632) 1615-1627 рр. За місцем карбування у комплексі є 5 видів шелягів: литовський (d = 14-15 мм), бидгодзьський (d = 14-16 мм), ризький (d = 14-15 мм), краківський (d = 15 мм), мальборкський (d = 15 мм). У скарбі наявні також шеляги королів Прибалтійських володінь Швеції Густава Адольфа (1611-1632) та Христини (1632-1654).

Серед монет скарбу присутні два пруських шеляги – один Георга Вільгельма (1619-1640) діаметром 15 мм та Фрідріха Вільгельма (1641-1657) діаметром 14 мм.

Унікальний за своїм складом є скарб європейських монет другої половини XVII – початку XVIII ст., знайдений у листопаді 2012 р. поблизу Волковинці Деражнянського району Хмельницької області. Скарб нараховує 83 мідні та срібні монети Речі Посполитої та Священної Римської імперії [7, 141-142].

До скарбового комплексу входять: 1 срібний орт 1621 р. Сигізмунда III Вази (1587-1632), 17 срібних потрійних крейцерів (грошів) імператора Священної Римської імперії Леопольда I (1657-1705) 1695-1702 рр. карбування та 65 мідних шелягів – «боратинок» литовського та польського карбування 1660-1666 рр. Яна II Казимира (1648-1668) [5; 7].

Найстаріша монета скарбу – срібний орт 1621 р. Сигізмунда III Вази (1587-1632), наймолодша – три крейцери імператора Священної Римської імперії Леопольда I (1657-1705) – 1702 р.

Своєрідністю срібного коронного орта (1,2%) є цифра «16», яка розміщена в колі під портретом короля Речі Посполитої Сигізмунда III Вази (1587-1632), та визначає вартість монети в 16 грошів. Здебільшого орти 1620-1627 рр. цього короля, у тому числі гданського карбування, не мають подібних цифр. Стан збереження монети задовільний. На аверсі монети відкарбований напис: SAM:LIV:NEC:N:SIEX:O:HRI:R, в центрі – герб Речі Посполитої, внизу – герб Вазова.

Серед монет знахідки домінують мідні соліди Яна II Казимира 1660-1666 рр. литовського та польського карбування (78,3%). Більшість монет сильно потерті, що свідчить про їх активне використання в грошовому обігу 60-х років XVII – початку XVIII ст. на території Речі Посполитої, до якої входило Поділля.

Дуже цінними у волковинському скарбі є 17 срібних австрійських та угорських монет Леопольда I (1657-1705) номіналом у три крейцери (20,4%) [8, 28]. На аверсі потрійних крейцерів по колу навколо герба – двоголового орла знаходиться напис: ARKHID.AVS.(C.B) DUX. BYR.SI.1699 (чи інший рік карбування.), на реверсі зображено портрет імператора Леопольда I, у колі цифра «3» та напис: LEOPOLDYS. DG.R.I.S.A.G.II.B.R. Гурт монет гладенький.

Наприклад, на монеті 1697 р. на реверсі зображено портрет Леопольда I та зліва позначено номінал монети – 3 крейцери, а на аверсі – герб Угорського королівства – ореол, що обрамляє всю фігуру Ісуса Христа та Діви Марії у вигляді язиків полум'я Сонця.

Здебільшого срібні монети Леопольда I із волковинського скарбу на аверсі мають зображення імперського австрійського двоголового орла династії Габсбургів, на реверсі знаходиться портрет із зображенням короля та цифра 3 напроти правого ліктя правителя – номінал 3 крейцери.

У скарбі присутні 17 срібних монет чотирьох різновидів та за різними роками правління Леопольда I: 2 – 1695 р., 2 – 1696 р., 3 – 1697 р., 2 – 1698 р., 3 – 1699 р., 1 – 1700 р., 3 – 1701 р., 1 – 1702 р. Вага 1 типу 3 крейцерів становить 1,3 г, другого – 1 г, третього – 1,2 г, четвертого (угорського) – 0,8 г.

Отже, проаналізовані скарби монет Деражнянського району Хмельницької області яскраво характеризують гроші та грошовий обіг на теренах Поділля в XVI – на початку

XVIII ст., ще раз підтверджують думку подільських нумізматів про те, що на подільському ринку у досліджуваний період панували срібні, білонні, мідні монети середніх і дрібних номіналів Речі Посполитої, Прибалтійських володінь Швеції, Пруссії, іспанські та італійські дукати, срібні талери Голландської республіки та Священної Римської імперії.

Опис скарбів Деражнянщини XVI – початку XVIII ст.

№ 1. Коржівці, Деражнянський р-н Хмельницької області. У 1958 р. учнями місцевої школи на околиці села знайшли скарб із 522 срібних монет, який зберігався у глиняному горщику. Скарб був переданий до Хмельницького обласного краєзнавчого музею. У 1977 р. В. А. Анохін здійснив очистку та ідентифікацію монет. Комплекс (Ін. Нм № 829) складався переважно із срібних півгрошів Великого князівства Литовського віленського карбування часу правління Олександра Ягеллончика (1501-1506). На аверсі півгроша зображено Погонь – герб Литви, круговий напис «MON ALEXANDRI», на реверсі – Орел – герб польського королівства та напис: «DVD LITVA». В скарбі присутній один срібний півгріш Сигізмунда I Старого (1506-1548) 1518 р. Найдавніша монета Коржівського скарбу півгріш Олександра Ягеллончика 1501 р. карбування, наймолодша – півгріш 1518 р. Сигізмунда I Старого. Скарб захований в землю після 1518 р. Термін накопичення становить 17 років.

Джерело: *Фонди ХОКУ, НМ. 829; Поворознюк К. В. Таємниці середньовічних скарбів Деражнянщини / К. В. Поворознюк // Деражнянщина: минуле і сучасне Матеріали всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції / Ред. кол. Л. В. Баженов (голова), М. Єсюнін (співголова), О. Б. Кохановський (співголова). – Хмельницький: ПП. Мельник А. А., 2013. – 73-74.*

№ 2. Богданівці, Деражнянський р-н Хмельницької області. У 1996 р. робітниками РЕС під час монтажу опор високовольтної лінії на околиці села (поблизу шинку) було виявлено скарб із 283 срібних та золотих європейських монет XVI – середини XVII ст. Державами емітентами є 7 держав: Річ Посполита, Голландська республіка, Іспанські Нідерланди, Священна Римська імперія, Італія, Пруссія, Прибалтійські володіння Швеції. 248 (90%) монет Сигізмунда III (1587-1632) карбовані на монетних дворах в Бидгощі, Кракові, Ризі, Гданську. Річ Посполита: Сигізмунд III (1587-1632), орти коронні 1622, 1623 рр. та м. Гданська, шостаки, трояки (18 екз.); Ян II Казимир (1648-1668), орти 1659 р., шостак 1666 р. Пруссія: Георг Вільгельма (1619-1640), драйпелькери – 7 (500 проба). Голландська республіка: левендальдери та ріксдальдери Фризії, Оверисселя, Утрехта, Кемпена, Цволле 1637, 1643, 1647, 1671 років. Іспанські Нідерланди: Філіп IV, патагон 1631 – 1; Фердинанд III (1637-1657), гульден (флорин) б.д., Фердинанд V та Єлизавета (1476-1516), золотий експелентас б.д.; Фердинанд III, дукат 1645 – 1 (958 проба), Священна Римська імперія: Фердинанд (1564-1595), талер б.д., драйпелькер 1614 р. Юліха-Клеве-Берга – 1 (із отвором). Італія: дож Доменіко Кантаріні (1659-1675), золотий дукат 1659 р.? (958 проба). Прибалтійські володіння Швеції: Густав Адольф (1621-1633), драйпелькери 1631 – 1 (м. Рига), 1631 – 1 (м. Ельблонг); півгроші 1623 – 3, 1633 – 11. Найдавніша монета Богданівського скарбу – золотий експелентас б. д. Фердинанд V та Єлизавета (1476-1516), наймолодша – талер Цволле 1671 р.

Джерело: *Фонди ХОКУ, НМ.475; Поворознюк К. В. Таємниці середньовічних скарбів Деражнянщини / К. В. Поворознюк // Деражнянщина: минуле і сучасне Матеріали всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції / Ред. кол. Л. В. Баженов (голова), М. Єсенін (співголова), О. Б. Кохановський (співголова). – Хмельницький: ПП. Мельник А. А., 2013. – 74-75.*

№ 3. Явтухи, Деражнянський р-н Хмельницької області. Досить об'ємний скарб срібних та білонних монет Європи середніх номіналів був виявлений восени 2010 р. місцевим жителем на дорозі між лісом та полем за 2 км від Явтухи Деражнянського району (на порубіжжі між Вінницькою та Хмельницькою областями). Скарб нараховує близько 1000 монет – срібних ортів, шостаків, трояків, півтораків та шелягів, переважно Речі Посполитої. Майже 50% скарбу становлять традиційні для подільського ринку першої половини XVII ст. монети – півтораки (1,5 гроша) польського короля Сигізмунда III Вази (1587-1632). У скарбі наявні також 50 ортів, 160 шостаків, 90 трояків та близько 200 білонних шелягів (1/3 гроша) Речі Посполитої різної якості. Найстаріша монета скарбу – півторака 1600 р. Сигізмунда III Вази, наймолодша – шеляг Пруссії Фрідріха Вільгельма (1641-1657) 1657 р. із буквою W (Вільгельм) на реверсі та прусським орлом – на аверсі монети. Серед шелягів найбільше монет Речі Посполитої із буквою S на реверсі часу карбування Сигізмунда III (1687-1632) – 1615-1627 рр. За місцем карбування у комплексі є 5 видів шелягів: литовський (d = 14-15 мм), бидгодзьський (d = 14-16 мм), ризький (d = 14-15 мм), краківський (d = 15 мм), мальборкський (d = 15 мм). У скарбі наявні також шеляги королів Прибалтійських володінь Швеції Густава Адольфа (1621-1632) та Христини (1632-1654), відкарбовані на Ризькому, Ельблонському та Лівонському монетних дворах у

1632-1654 рр. Діаметр Ельблонських та Лівонських шелягів Христини дещо менший від європейських стандартів – він коливається від 7 до 15 мм. Серед монет скарбу наявні два пруських шеляги – один Георга Вільгельма (1619-1640) діаметром 15 мм та Фрідріха Вільгельма (1641-1657) діаметром 14 мм. Отже, в явтуському скарбі 2010 р. представлені срібні та білонні монети трьох традиційних для подільського ринку держав-емітентів – Речі Посполитої, Прибалтійських володінь Швеції та Пруссії.

Джерела: Авторський опис Бакальця О., Одиноких А.; Бакалець О. А. *Нові знахідки європейських монет другої половини XVII – першої третини XVIII ст. // Деражнянина: минуле і сучасне // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. – Деражня, 2013. – 77-82.*

№ 4. Волковинці, Деражнянський р-н Хмельницької області. В листопаді 2012 р. поблизу Волковинці Деражнянського р-ну Хмельницької області (на території колишнього Барського староства Подільського воєводства) виявлено невеликий скарб європейських монет другої половини XVII – початку XVIII ст. Комплекс нараховує 83 мідні та срібні монети Речі Посполитої і Священної Римської імперії. В склад знахідки входять: срібний орт 1621 р. Сигізмунда III Вази (1587-1632), 17 срібних потрійних крейцерів (грошів) імператора Священної Римської імперії Леопольда I (1657-1705) – 1695-1702 рр. та 65 мідних солідів – «боратинок» 1660-1666 рр. Яна II Казимира (1648-1668). Найстаріша монета скарбу – солід Речі Посполитої 1621 р. Сигізмунда III, наймолодша – три крейцери імператора Священної Римської імперії Леопольда I (1657-1705) – 1702 р. Період накопичення скарбу становить 81 р.

Джерела: Авторський опис Бакальця О., Одиноких А.; Бакалець О. А. *Нові знахідки європейських монет другої половини XVII – першої третини XVIII ст. // Деражнянина: минуле і сучасне // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. – Деражня, 2013. – 77-82; Бакалець О. А., Курок О. І. Волковинський скарб європейських монет XVII – початку XVIII ст. / О. А. Бакалець, О. І. Курок // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 33. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – 138-142.*

Ілюстрації

Рис. 1. Голландська республіка, Кампен, левковий талер 1647 р. Богданівці Деражнянського р-ну Хмельницької області, 1996 р.

Рис. 2. Річ Посполита, Сигізмунда III (1587-1632), орт м. Гданьська 1617 р. Явтухи, Деражнянського р-ну Хмельницької області, 2010 р.

Рис. 3. Священна Римська імперія, Леопольд I (1657-1705) три крейцери 1699 р. Волковинці Деражнянського р-ну Хмельницької області, 2012 р.

Рис. 4. Річ Посполита, Прибалтійські володіння Швеції та Пруссії, соліди 20-30-х років XVII ст. Явтухи Деражнянського району, 2010 р.

Література

1. Авторський опис А. Одиноких, О. Бакальця. – 2 с.
2. Авторський опис А. Одиноких, П. Січенка. – 2 с.
3. Анохін В. А. Акти опису монетних скарбів. Наукова довідка // Фонди ХОКМ.
4. Архів Хмельницького обласного краєзнавчого музею. НР. 129, 221, 241.
5. Бакалець О. А. Актуальні проблеми української нумізматики, генеалогії та історичного краєзнавства (за письмовими та скарбовими джерелами) / О. А. Бакалець. – Львів: Магнолія, 2015. – 232 с.
6. Бакалець О. А. Нові знахідки монет XVI-XVIII ст. на території Західного Поділля / О. А. Бакалець // Деражнянщина: минуле і сучасне: Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. – Хмельницький: ПП. Мельник А. А., 2013. – С.77-82.
7. Бакалець О. А., Курок О. І. Волковинський скарб європейських монет XVII – початку XVIII ст. / О. А. Бакалець, О. І. Курок // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 33. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – 138-142.
8. Бакалець О. А. Фінансова політика та грошовий обіг Гетьманщини та Поділля (за письмовими та скарбовими джерелами) / О. А. Бакалець. – Бар: РВВ Барського ГПК ім. М. Грушевського, 2009. – 192 с.
9. Поворознюк К. В. Таємниці середньовічних скарбів Деражнянщини / К. В. Поворознюк // Деражнянщина: минуле і сучасне: Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. – Хмельницький: ПП. Мельник А. А., 2013. – С.73-76.
10. Фонди ХОКУ. – Нм. № 829.
11. Фонди ХОКУ. – Нм. № 475.

МОНЕТНІ СКАРБИ М. ГЛУХОВА ТА ЙОГО ОКОРУГИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – XVIII СТ.)

Монетні скарби Глухівщини стали об'єктом дослідження ще в дореволюційний час, коли в 1902 р. у Глухові був відкритий музей українських старожитностей. До 1928 р. його співробітниками було зібрано і виставлено для огляду значну колекцію візантійських, іудейських, давньоруських, російських монет. На превеликий жаль, у зв'язку з подіями Другої світової війни (1939-1945 рр.) та тимчасовим припиненням роботи музею у 1954-1973 рр. ця колекція монет не збереглася. Нині нумізматична колекція Глухівського краєзнавчого музею нараховує близько 1229 одиниць зберігання. Монети колекції опрацьовані О.В. Онопрієнко. Їх подальше вивчення О.А. Бакальцем виявило закономірність, яка полягає у домінуванні російської монети XVII-XVIII ст. Найбільшу цінність складають срібні та мідні монети номіналом від полтини до рубля, вагою від 20,00 до 25,85 г, з 72 та 77 пробями срібла.

У першій половині 1990-х років у фонді архіву Інституту матеріальної культури у м. Санкт-Петербурзі В.І. Белашовим було знайдено і опрацьовано справу імператорської археологічної комісії, розпочату в 1896 р. і завершену в 1897 р., про старовинні срібні монети, виявлені у місті Глухові Чернігівської губернії. У справі йшлося про те, що у Глухові, у садибі дворянина Григорія Марченка, під час закладення нового будинку було знайдено в глиняному горщику 351 срібну монету XVII ст. вагою 23/8 фунти: брабантські, утрехтські, комп'єнські і вестфальські талери, польські грошовики XVII ст. та шестигрошовики Сигізмунда III (1587-1632 рр.), копійки російських царів Михайла Федоровича, Олексія Михайловича і Федора Олексійовича. Цей монетний скарб дещо пізніше було передано із Інституту матеріальної культури до музею Київського імператорського університету ім. Св. Володимира. Подальша доля скарбу потребує додаткового дослідження, адже наразі у фондах музею Київського національного університету ім. Тараса Шевченка він не значиться.

Важливе значення для розуміння змісту грошового обігу українсько-російського прикордоння має Глинський скарб XV-XVII ст. Його було знайдено за 18 км на південний схід від Глухова у знищеному радянською владою в 1922 р. чоловічому православному монастирі Глинська пустинь. До серпня 1500 р. землі, на яких його було засновано в 1557 р., належали литовському воєводі, князеві Богданові Глинському. Представниця цієї княжої династії Олена Василівна Глинська стала дружиною великого князя Московського Василя III та матір'ю царя Івана IV Грозного. Після смерті чоловіка вона стала регентшею при малолітньому синові, здійснила реформу московської копійки, ввівши до обігу срібний лічильний рубель, який складався зі ста срібних «проволочних» копійок. Пізніше на вилучених у XVII ст. із грошового обігу потертих монетах XVI-XVII ст. – т. з. «чешуйках» – пробивали на кінцях отвори, щоб нанизувати їх на тонкі мотузки. Монети з отворами використовували як нашійні прикраси або як своєрідний скарб, який передавався на користь церкви та монастирів.

На наш погляд, не менш цікавою є інформація про скарби XVII-XVIII ст., знайдені місцевими жителями на теренах Глухівського району Сумської області у другій половині 1960-х, 1980-х, та у 2011 рр. Її зібрано, опрацьовано і включено до змісту цієї статті співавтором А.М. Клюєвим. За кількістю накопичених монет серед цих знахідок перше місце посідає скарб, виявлений у 1989 р. під час проведення земляних робіт у с. Сопич, що за 44 км від м. Глухова. Він містив 3000 срібних московських копійок, 290 талерів, 50 ортів. Поява скарбу цілком закономірна, адже с. Сопич знаходиться на північно-східному кордоні з Росією, на перетині колишніх шляхів Гетьманщини з Московським царством. Срібні копійки належать до часів царювання Михайла Федоровича, Олексія Михайловича, Федора Олексійовича, Петра Олексійовича Романових, талери у переважній більшості відносяться до карбування Голландської республіки (левендалери, на лицевій стороні мають зображення

лева), орти карбовано за часів правління польських королів Сигізмунда II, Сигізмунда III, Яна II Казимира. З російських монет найстарішою є копія Михайла Федоровича. До наймолодших іноземних монет слід віднести талер Голландської республіки міста Утрехта за 1639 р. Скарб, вірогідно, належав заможному купцю чи торговцю. Внаслідок того, що знахідка була розпорошена місцевими жителями, вдалося дослідити лише її частину.

У селі Дунаєць, розташованому за 15 км у південно-західному напрямку від Глухова, під час проведення земляних робіт у 2011 р. був знайдений горщик з польськими срібними монетами, що містив 2 коронних орти Сигізмунда III (1587-1632) та 189 інших монет, серед яких знаходилися 6 шостаків, 3 грошовики Сигізмунда III та соліди.

На близькому північному прикордонні з Росією, у селі Пустогород за 30 км від Глухова, в різні роки знайдено 3 великі скарби російських рублів, імперіалів (10 карбованців 1754-1796 рр. – золотих російських монет), полтини XVIII ст. Так, при проведенні водогону у 1968 р. було виявлено скарб, що містив 580 срібних рублів та 400 золотих імперіалів – найбільш вартісний серед відомих глухівських скарбів за якісною характеристикою (Рис. 1). Монети були представлені срібними рублями Петра I, Катерини I, Петра II, Анни Іоанівни, Єлизавети Петрівни, Петра III, Катерини II і золотими імперіалами Катерини II (1762, 1766, 1771, 1778, 1786, 1790 рр.). Скарб вилучили та передали до державного історичного музею у Москві, але місцеві жителі все ж таки привласнили його частину, що дозволило зафіксувати срібні рублі 1741, 1742, 1743, 1756, 1762, 1779, 1780, 1785 рр. та десять золотих рублів 1778 р. Другий пустогородський скарб, знайдений у 1982 р., налічував 386 рублів 1721-1777 рр., третій (1987 р.) – 180 рублів і одну полтину. Зі скарбу у місцевих жителів осіло 2 рублі Петра I (1704, 1723 рр.), 1 рубель Катерини I (1727 р.), 2 рублі Петра II (1728 р.), Анни Іоанівни, Єлизавети Петрівни, 2 рублі Петра III (1762 р. Катерини II) (Рис. 2). Всі три скарби були знайдені в межах однієї садиби і передані до органів Міністерства внутрішніх справ.

Слід згадати і про скарб, що походив із села Обложки, розташованого за 16 км у південно-західному напрямку від Глухова. У 1968 р. тут був знайдений горщик, що містив близько 230 срібних карбованців початку – середини XVII ст. Скарб складався з рубльових монет Петра I, Петра II, Анни Іоанівни, Іоанна Антоновича, Єлизавети Петрівни, Катерини II. До найцінніших монет слід віднести рубль 1740 р. Іоанна Антоновича (СПб) і рубль 1741 р. з поясным портретом Єлизавети Петрівни (СПб). Скарб спочатку було передано до шкільного музею. Наразі його доля невідома.

Із знахідок 2012-2014 рр. заслуговує на увагу скарб, знайдений у Глухові під час городніх робіт по вул. Валовій. До його складу входило 10 мідних монет: п'ятаки 1757, 1758, 1759, 1761, 1762, 1764, 1767 рр. та 10 копійок 1762 р. Петра III – так званий «барабан» із зображенням військової атрибутики. Ще один скарб було виявлено по пров. Ушинського під час улаштування льоху. У двох горщиках знаходилось 185 мідних п'ятаків часів Єлизавети Петрівни та Катерини II (1757, 1758, 1759, 1761, 1762 рр. без позначки монетного двору). Серед п'ятаків 20 монет відносяться до 1765 р. (Санкт-Петербурзький монетний двір), 15 – до 1766 р. (Московський монетний двір), 40 – до Єкатеринбурзького монетного двору. Найрідкіснішими монетами скарбу є п'ять копійок 1787 року Таврійського монетного двору (3 одиниці).

Особливу цінність має золота монета номіналом 10 карбованців 1762 року Катерини II, знайдена у 2012 р. на вулиці Червоноармійській. На монеті було припаяне золоте вушко-кільце, і вона, найімовірніше, використовувалась як прикраса (дукач), яку носили заможні жінки, дружини козацьких старшин.

Таким чином, скарбовий матеріал показує, що м. Глухів та близькі до нього села, особливо прикордонні з Московською державою, у другій половині XVII – у XVIII ст. мали активне торговельне життя і розвинений грошовий обіг. Типовим є зростання кількості російських монет, що свідчить про входження економіки Гетьманщини до загальноросійського грошового ринку.

Ілюстрації

Рис. 1. Монети зі скарбу с. Сопич Глухівського району Сумської області: Левендалер поч. XVII ст., срібна копійка Олексія Михайловича (1645-1676), флорин Священної Римської імперії поч. XVII ст.

Рис. 2. Монети зі скарбу с. Пустогород Глухівського району Сумської області: Рубль Петра I (1689-1725), 1725 р., Рубль Катерини I (1725-1727) 1725 р., Рубль Петра III (1761-1762) 1762 р., 10 рублів Петра III (1761-1762) 1762 р., 10 рублів (імперіал) Катерини II (1762-1796) 1777 р.

Циганенко Л.

ТУРЕЦЬКІ СКАРБИ ІЗМАЇЛЬСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Місто Ізмаїл, південно-західний форпост Української держави, має давню і славетну історію. Наприкінці XV – на початку XVI ст. придунайські землі було включено до складу Османської імперії. Саме з цього періоду на території регіону розпочинається активне

використання та розповсюдження османських монет. Знахідки монет у районі Ізмаїльської фортеці свідчать, що до числа найпоширеніших відносяться османські монети правління Мехмеда IV (1642-1693), Абдул-Хаміда I (1725-1789), Селіма III (1761-1808).

Нагадаємо, що карбування монет в Османській імперії розпочалося ще в IV ст. Саме в 1327 р. з'явилася перша срібна монета акче. За існуючими канонами ісламу, монети не мали зображень. Спочатку на них наносили легенду з молитовними реченнями, пізніше – ім'я султана або його батька, дату виготовлення, місце карбування, текст зі стислими побажаннями, наприклад: «хулліде мулькаху» (хай буде вічним його правління) або «аззе несруху» (хай Милостивий допоможе тобі) [1]. Як правило, надписи робилися арабською. Акче стала однією з найпопулярніших монет на території Османської імперії XIV-XIX ст.

Щодо турецьких монет, які були знайдені на території колишньої Ізмаїльської фортеці та нині зберігаються у фондах музею О.В. Суворова, то більшість із них входили до складу трьох скарбів, що в різні часи потрапили до рук науковців.

Два скарби були знайдені в середині 70-х рр. XX ст. на березі Кривого озера. Третій з скарбів, що складався зі 190 турецьких дрібних срібних монет другої половини XVIII ст., випадково було знайдено в листопаді 1977 р. під час прокладки водогону на глибині одного метру неподалеку від західного валу фортеці. Поряд з фундаментом, викладеним з великих кам'яних плит, знаходилися залишки дерев'яної конструкції. В двох метрах від скарбу було знайдено скелет особи чоловічої статі та фрагмент шаблі. Монети знаходилися у бронзовому казанчику; загальна вага срібла 500-ї проби, що вони містили, становила 2 кг 736 гр.

Аналіз турецьких монет, які зберігаються у фондах музею, дозволив нам провести певну систематизацію та з'ясувати характерні риси й особливості цих грошових одиниць.

Хронологія знайдених скарбів така: більшість турецьких монет датуються в межах 1760-1790 рр., причому переважна більшість відноситься до 1776 р. Монети мають круглу, іноді деформовану форму. Зустрічаються екземпляри з вушком та отвором. Відчеканені монети зі срібла низької проби, хоча є й екземпляри зі срібла 600-ї проби; зображення рельєфне, гурт неоднаковий. Вага більшості монет коливається в межах від 19 до 30 грамів, хоча трапляються екземпляри з мінімальною вагою – 0,3 грами. В діаметрі розмір монет становить від 24 до 43 мм.

За надписами на лицевому та зворотному боках монети можна об'єднати в декілька груп.

1. Монети, на яких присутній знак тугри. В цій категорії ми виділяємо дві підгрупи:

- на лицевому боці – по колу вінок із гілочок, у центрі – знак тугри, надпис. На зворотному боці також вінок із гілок, у центрі – надпис у три рядки, дата виготовлення (за мусульманським літочисленням). Як правило, це найдрібніші монети з колекції музею.
- На лицевому боці – знак тугри, під яким розташовано текст в один рядок, нижче – дата карбування за календарем місячної Хіджри. На зворотному боці розташовано 4-х рядковий текст в обрамленні мотузкового орнаменту. Серед цієї категорії монет зустрічаються екземпляри, на яких на лицевому боці ще нанесено мотузковий орнамент. Вага таких монет становить у середньому від 16 до 19 грамів, а розмір – від 32 до 38 мм у діаметрі.

2. Монети, що відрізняються між собою за формою орнаменту та кількістю рядків на зворотному боці. У більшості монет цієї категорії наявний 4-хрядковий текст на лицевому боці без орнаменту. Щодо зворотного боку – тут варіацій набагато більше. Нам вдалося виокремити чотири підгрупи:

- на зворотному боці навколо 4-хрядкового тексту нанесено крапковий орнамент. Зауважимо, що орнамент може бути як із дрібних крапок, так і з великих;
- монети з 4-хрядковим текстом в обрамленні конусоподібного орнаменту;
- 4-хрядковий текст на звороті монети з паличним орнаментом;
- у колі з зубчастим орнаментом розташовано 4-хрядковий текст.

Монети вказаних підгруп практично схожі між собою за вагою (26-27 грамів) та розмірами (43-44 мм.).

Є серед нумізматичної колекції Ізмаїльського музею О.В. Суворова окремі екземпляри турецьких монет, що не вписуються в запропоновану градацію. Так, наприклад, монета, датована 1776 р., на відміну від інших, має на лицевому боці 2-рядковий текст із датою в обрамленні орнаменту з великих крапок, а на зворотному боці – знак тугри, також розташований у колі великокрапкового орнаменту.

Однією з характерних рис турецьких монет ізмаїльської колекції є коливання ваги монет одного номіналу. Наймовірніше, це можна пояснити економічною кризою, яка відбувалася в Османській імперії з другої половини XVIII ст. Виснажливі війни з Російською імперією, високозатратні економічні реформи всередині держави змушували турецький уряд шукати додаткові шляхи поповнення державної скарбниці. Одним із таких шляхів стало зменшення вмісту коштовних металів у своїх грошових знаках, що призводило до поступового знецінення турецької валюти. Для порівняння: на початку XVII ст. вага акче становила 0,33 грами, а наприкінці XVIII ст. зменшилася до 0,13 грами.

Карбування турецьких монет відбувалося на чисельних монетних дворах Османської імперії, розташованих як безпосередньо на території Туреччини (наприклад, у Константинополі), так і на територіях балканських володінь імперії – у Белграді (Сербія), Мудаві (Румунія), Сидрекапсі (Греція), Юскюпі (Македонія); в містах Малої Азії – Бурса, Анкара, Конья тощо.

Насамкінець авторка статті хотіла б висловити щире подяку за допомогу в підборі матеріалу та його систематизації співробітникам музею О.В. Суворова Ользі Панковій та Тетяні Левкович й висловити сподівання на подальшу спільну творчу співпрацю.

Ілюстрації

Рис. 1. Монети з нумізматичної колекції Ізмаїльського музею О.В. Суворова

Рис. 2. Османські монети в експозиції Ізмаїльського музею О.В. Суворова

Література

1. <http://tripdragon.ru/turkey/info/monety-turtsii-foto.html>
2. Панкова О. Коллекция нумизматики из фондов музея А.В. Суворова / Ольга Панкова. – Информационный портал «Курьер» Измаил. – Режим доступа: www.izmail.es/article/5903/

Пасічник Н.

ДОСЛІДЖЕННЯ І. І. ПАТЛАЄВСЬКИМ МОНЕТНОЇ СИСТЕМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

Вагоме місце в економічних і фінансових дослідженнях посідає грошовий ринок, тому що гроші, їхня еволюція, проблеми використання грошей і фактори, що впливають на їхню цінність являють собою щоденний елемент буття кожного суб'єкта господарювання: починаючи від окремого індивіда – до держави в цілому. Фундаментальні засади грошового ринку були визначені ще в працях таких видатних учених ХVІІ-ХІХ ст., як У. Петті, А. Сміт, Д. Юм, Д. Рікардо, К. Маркс, Дж. Ст. Міль та багатьох інших. Значний внесок у дослідження даної проблематики зробив професор Новоросійського університету Інокентій Іустинович Патлаєвський (1839-1883), розглянувши грошовий ринок Російської імперії з 1700 до 1762 рр. [2] і теорію грошового обігу класика політичної економії Д. Рікардо та його послідовників [3]. У межах даної статті ми проаналізуємо науковий доробок І. І. Патлаєвського щодо монетної системи (як складової грошового ринку) Росії з 1700 до 1762 рр.

1700 рік став межею, що розділила історію грошової системи Російської імперії на архаїчний період і новий (або «імператорський») [1, 104]. На початку ХVІІІ ст. монетна справа набуває регального характеру, розробляються постанови, реалізація яких спрямована на підтримання номінальної цінності монети для збільшення доходів казни. Визначимо основні заходи грошової реформи початку ХVІІІ ст.: а) основою нової монетної системи були мідна копійка та срібний рубель, але монетною одиницею стає срібний рубель (до 1654 р. слово «рубль» означало ідеальну розрахункову монету, як фунт стерлінгів [2, с. 190]); б) маса копійки знижена до 0,01 талера, що полегшує зовнішньоторговельні розрахунки; в) 1718 року в російську монетну систему вводиться золота монета; г) поступово до грошового обігу вводяться мідні монети, що складають частку копійки – «деньга» (1/2 копійки), «полушка» (1/4 копійки), «полуполушка» (1/8 копійки) і срібні монети нового виду – полтина (50 копійок), полуполтина (25 копійок), гривеник (10 копійок) і 5 копійок («десять денег»); д) 1704 року надходить до грошового обігу срібний рубель (28 г), розмінними до нього стають мідна копійка вартістю 1/100 рубля і срібний алтин (3 копійки). І. І. Патлаєвський наводить цікаві дані про кількість рублів і полтин: з 1718 по 1762 рр. – випущено монетними дворами більше 55 мільйонів рублів, з яких 45 мільйонів – в період від перекарбування (1731 р.) до сходження на престол Петра ІІІ (1762 р.).

Протягом досліджуваного періоду, з 1700 до 1762 року знижується вартість рубльової монети, що на думку І. І. Патлаєвського пов'язано з дефіцитом казни [2, 197]. Науковець відзначає, що для підтримання цінності монетної одиниці застосовувалися відомі на той час засоби (позитивний торговельний баланс, заборона ввезення російської монети з-за кордону, здійснення закордонних платежів повноцінною іноземною монетою (єфимками), встановленні ціни на золото і срібло, ізоляція російського монетного ринку від іноземних, заборона вивозу за кордон золота і срібла [2, 198]), реалізація яких призвела до ізоляції російського ринку та примусового номіналу грошей.

У праці І. І. Патлаєвського, окрім характеристики монетної одиниці в цілому, також детально аналізуються золоті монети, дрібні срібні монети і мідні монети як елементи монетної системи Російської імперії з 1700 до 1762 рр. Відзначимо основні ідеї науковця щодо золотої монети [2, 203-209]. Золота монета, як елемент російської монетної системи, була введена 1718 року у вигляді «андреевских двухрублевков» [2, 204], за співвідношенням проби і ваги монети співвідношення між золотом і сріблом встановлювалося як 1:12,5 (для порівняння – в Англії 1:15). Низька оцінка золота в монеті, значні витрати при добуванні російського золота і відповідно необхідність придбання його за кордоном, використання значного обсягу золота для приватних витрат імператорського двору та виготовлення прикрас, дорога чеканка золотих монет зумовили встановлення срібної грошової одиниці в Росії (в той же час в багатьох інших європейських країнах внаслідок високої оцінки золота прийшли до золотого стандарту). Кількість золотих монет, випущених до обігу у досліджуваний період визначається сумою від 2 млн. [4, таблиця 5] до 3 млн. [5, 299] рублів.

І. І. Патлаєвський науково обґрунтовує причини, що зумовили необхідність подрібнення монетної одиниці – срібного рубля, а саме: домінування натурального господарювання, поширення мінових (бартерних) операцій, сплата податків у натуральній формі, а грошові податки були у менших платіжних частинах, вартість середньої покупки була набагато меншою рубля, також, для значної чисельності населення рубель не міг бути і засобом збереження і накопичення через його велику вартість [2, 210]. У першій третині XVIII ст. у грошовому обігу знаходилася значна частина старих копійок, що залишалися у населення від попередніх століть, ще була додаткова емісія низькопробної дрібної срібної монети (різної ваги і проб), відповідно на грошовому ринку оберталася дрібна монета різної вартості, доки за Петра III було вилучено з обігу всю срібну монету, випущену з 1700 року та уніфікували її у чотири види: рублі, полтини, двухгривенники та п'ятиалтинники [4, 179]. На основі аналізу інформації щодо кількості дрібних срібних монет різного гатунку, що знаходилися у грошовому обігу протягом 1711-1762 рр., І. І. Патлаєвський робить висновок, що незначна кількість дрібної срібної монети не дозволяла лише нею задовольнити попит на розмінну монету і поступово мідна монета (перша емісія – 1704 р.) ставала головною розмінною монетою держави [2, 217-218]. Також в урядових колах більшість виступала за збільшення прибутків від монетної регалії, а саме чеканка мідної монети давала уряду найбільший граничний дохід і являла найпростіший спосіб покриття дефіцитів бюджету і надмірних витрат. 1731 року мідної монети в обігу було на 5 861 205 рублів [4, 225], але це лише офіційні дані, які не можуть дати точного уявлення про масу мідних грошей, тому що легка вага і грубість чеканки цих монет призводили до їхньої підробки. Для зменшення кількості фальсифікованих мідних монет уряд прийняв рішення зробити її більш важкою, по 10 рублів в пуді і встановити номінальну цінність мідної монети відповідно до її внутрішньої цінності (тобто ціни міді) [2, 235]. За відносно короткий термін з 1730 до 1757 рр. тричі змінювалася стопа мідних грошей та їхній зовнішній вигляд. Практика грошового обігу довела помилковість твердження щодо необхідності відповідності ваги монети та її внутрішньої цінності [2, 245]. Почали прикладати зусилля щодо прискорення швидкості обігу грошової одиниці [2, 247]. Часті зміни мідних монет не лише ускладнювали грошовий обіг, але й призводили до значних збитків власників цих монет.

Грунтовний аналіз монетної системи російської імперії з 1700 до 1762 рр. дозволив І. І. Патлаєвському зробити такі аргументовані висновки:

1. Основною причиною зниження вартості монетної одиниці було зменшення цінності грошей.

2. Золота і високопробна срібна монети через примусово встановлений низький курс не могли виконувати функції грошей і перетворилися на товар.

3. Мідна монета, незважаючи на всі її перетворення, користувалася довірою населення; її кількість в грошовому обігу не перевищувала потреби ринку в дрібній монеті (інколи навіть не задовольняла ці потреби). Протягом досліджуваного періоду ознак знецінення мідних монет не спостерігалось.

Література

1. Мельникова А.С., Уздеников В.В., Шиканова И.С. Деньги в России. История русского денежного хозяйства с древнейших времен до 1917 г. – М.: ООО «Издательство стрелец», 2000. – 224 с.
2. Патлаевский И.И. Денежный рынок в России от 1700 до 1762 года / И.И. Патлаевский // Записки Императорского Новороссийского университета, т. 2, 1868.
3. Патлаевский И.И. Теория денежного обращения Рикардо и его последователей / И.И. Патлаевский // Из «Записок Императорского Новороссийского университета». Одесса, том 6, 1871.
4. Шодуар де С. Обзорение русских денег и иностранных монет, употреблявшихся в России с древних времен. СПб.: Экспедиция заготовления Государственных бумаг, 1837.
5. Cours d'economie politique par Henri Storch. Paris 1823. том 4.

Чайка І.

ГРОШОВА РЕФОРМА Е.Ф. КАНКРИНА ТА ПЕРЕВЕДЕННЯ СПЛАТИ ПОДАТЕЙ НА СРІБНУ МОНЕТУ (ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ) 1839-1840 РР.

Грошова реформа Е.Ф. Канкріна є досить успішною в історії Російської імперії в дореформений період, але, незважаючи на наукову та практичну цінність, вона недостатньо висвітлена в вітчизняній та зарубіжній історії. Слід зазначити, що існуюча на початку ХІХ ст. грошова система була досить суперечливою та потребувала реформування. На різних територіях Російської імперії застосовувалися різні курси рубля – простонародний, біржовий, податковий, вексельний, які заплутували розрахунки не тільки між населенням, а й у державних розрахунках, збільшувалася грошова маса паперових асигнацій, росла інфляція. Все це призводило до дефіциту бюджету та зростанню внутрішнього боргу країни. Однією зі спроб покращити складну ситуацію було прийняття «для опыта» 23 березня 1832 р. указу, яким на території Чернігівської та Полтавської губерній впроваджувався збір податків не тільки асигнаціями, а й срібними грошима на розсуд платників [3]. Через сім років «срібний рубль» був запроваджений у всіх губерніях Російської імперії [1].

В 1838 році по всій території Російської імперії були розіслані нові окладні листи, що стосувалися переведення податей, зборів, цін на сіль, алкогольні напої та ін. на нову розрахункову одиницю «срібний рубль». Протягом 1839-1843рр. міністром фінансів графом Е.Ф. Канкріним було проведено грошову реформу, в ході якої було видано 4 законодавчих акти, які стосувалися саме переведення сплати податків та зборів на нову розрахункову одиницю – срібну монету.

Першим нормативно-правовим актом був Маніфест від 1 липня 1839 року «Про устрій грошової системи», згідно з яким «срібний рубль» проголошувався головною грошовою одиницею, відповідно до чого всі податі, повинності та збори, а також різні платежі та штатні витрати в свій час повинні перейти на срібло. Асигнації зоставалися «вспомогательным знаком ценности» з постійним курсом 3 руб. 50 коп. [7]. Всі платежі дозволялося здійснюватися як сріблом так і асигнаціями. Окремим пунктом вказувалося, що податковий та митний курси до кінця 1839 року залишаються на рівні 3 руб. 60 коп.

Одночасно з маніфестом був виданий указ «Про заснування Депозитної каси срібної монети». Відповідно до цього указу з 1 січня 1940 року при Державному Комерційному Банку створювалася Депозитна каса для зберігання срібної монети. Замість вкладів срібла

каса видавала квитки номіналом в 3, 5, 10, 25, 50 і 100 крб. Депозитні квитки знаходилися в обігу нарівні зі срібною монетою « безь всякого лажа» і використовувалися для внутрішніх платежів та зобов'язань [8].

Після запровадження нової розрахункової одиниці в Російській імперії виникла необхідність у виданні додаткових нормативних актів, які б регламентували саме стягнення податей та зборів сріблом. Такими законодавчими актами стали Положення Комітету Міністрів від 20 жовтня 1939 року «Про переведення на срібло з 1840 року різних платежів по питній частині» (далі Положення) та Указ від 9 листопада 1839 року «»Про переведення на срібло різних податей та зборів» (далі Указ). За цими документами з 1840 року на срібло переводилися всі платежі та збори, в тому числі й питні, встановлювалися ціни на продаж алкоголю на всій території Російської імперії. Указ встановлював ставку подушного для різних категорій населення: для селян вона становила 95 коп сріблом із ревізської душі; міщан вірменів в Херсонській, Таврійській, Катеринославській губернії – 1 руб. 52 коп., міщан татар Таврійської губернії – 1 руб., поселян татар – 72 коп., для маріупольських греків – 1 руб., міщан і цехових – 2 руб. 38 коп., вільних та робочих людей в містах – 2 руб. 9 коп [4].

Окремо в Положенні зазначалося, що ціни на продаж алкогольних напоїв в українських губерніях, казенних поселеннях Чернігівської, Полтавської, Київської та Харківської губерній, м. Одесі та в воєнних поселеннях Катеринославської, Херсонської, Харківської, Могилівської губерній та Бессарабській області мали відповідати загальноросійським або дозволялося на розсуд відкупників знижувати ціну [5]. Переведення платежів по відкупах в Донському, Чорноморському та Азовському козацьких військах залежали від військових відомств на загальних підставах. Особливістю оподаткування в українських губерніях було не стягування акцизу за продаж алкоголю на цих територіях [6]. Однак акциз встановлювався за продаж його у великоросійських губерніях в залежності від сировини, з якої виготовлявся алкоголь.

Таблиця 1. Ставка акцизу сріблом, що стягувався за продаж алкогольних напоїв виготовлених у новоросійських губерніях при продажу їх у великоросійських губерніях

Міцність	Акциз за відро горілки виготовленої з винограду і фруктів при продажу їх у великоросійських губерніях	Акциз за відро горілки виготовленої з цукрових і бурякоцукрових залишків при продажу їх у великоросійських губерніях
24°-25°	1руб. 20 коп.	1 руб. 80 коп.
25°-35°	1 руб. 38 коп.	2 руб. 7 коп.
35°-45°	1 руб. 56 коп.	2 руб. 34 коп.
45°-55°	1 руб. 74 коп.	2 руб. 61 коп.
55°-65°	1 руб. 92 коп.	2 руб. 88 коп.
65°-75°	2 руб. 10 коп.	3 руб. 15 коп.
75°-85°	2 руб. 28 коп.	3 руб. 42 коп.
85°-95°	2 руб. 46 коп.	3 руб. 69 коп.
95°-105°	2 руб. 70 коп.	3 руб. 96 коп.

Реформа Є. Канкріна завершилася прийняттям 1 червня 1843 року Маніфесту «Про заміну асигнацій і інших грошових представників кредитними квитками», який передбачав поступовий обмін всіх видів паперових знаків на кредитні квитки.

З вище викладеного можна зробити висновок, що правовим забезпеченням грошової реформи Є. Канкріна в частині переведення сплати податей та зборів на срібну монету в Російській імперії були п'ять нормативно правових актів, які були видані в протязі 1839-1843 рр. Вони встановлювали основні положення переходу на нову розрахункову одиницю – «срібний рубль», ставки подушного податку, ціни на гербовий папір, акциз на алкоголь та інші збори. В цілому реформа вивела з обігу знецінені паперові асигнації, встановила єдиний грошовий курс, чим значно полегшила життя населення, однак відомий публіцист того

часу Кокорев В. написав «в народном обращении этого рубля нигде не оказалось через 3-5 лет после манифеста 1 июля 1839 г., и целые поколения народились и сошли в могилу, не выдав ни разу монеты, хотя жизнь их шла по бумажной переписке на какой-то серебряный рубль», тому реформа Е.Ф.Канкріна та її наслідки саме для півдня України ще потребують досконального вивчення істориками [2].

Література

1. Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності: Монографія / за наук. ред. проф. О.Н. Ярмиша. – К.: Атіка, 2001. – 176 С.
2. Кокорев В.А. Экономические провалы. – М.: Общество купцов и промышленников России, 2005. – 336 С.
3. О взимание податей: подушной, за право винокурения и оброчной в Малороссийских губерниях, вместо ассигнаций, серебряною монетою: Именный, данный Министру Финансов, 3 марта 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – т. 7. – № 5246. – 150 С.
4. О переложение на серебро разных податей и зборов: Именный, данный Сенату, 9 ноября 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – т. 14. – О. 1 – № 12867. – 839 С.
5. О переходе на серебро с 1840 года разных платежей по питейной части: Высочайше утвержденное положение Комитета Министров. 20 октября 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – т. 14. – О. 1 – № 12791. – 772 С.
6. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформенний період / Василь Михайлович Орлик. – м. Кіровоград: Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД», 2007. – 630 С.
7. О устройстве денежной системы: Манифест, 1 июля 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – т. 14. – О. 1 – № 12497. – 600 С.
8. О учреждение Депозитной Кассы серебряной монеты: Именный, данный Сенату, 1 июля 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – т. 14. – О. 1 – № 12498. – 602 С.

Скороход О.

ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ГРОШОВОГО ОБІГУ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У ДОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД

Одним із основних атрибутів повноцінного існування держави є власна фінансова система, синергетично пов'язана з усіма економічними інституціями. Завданням російської імперської політики у дореформену добу було запровадження власної грошової системи на всіх приєднаних територіях з метою розбудови єдиної фінансової інфраструктури. Питання монетної справи, грошового обігу та історії грошей у Російській імперії знайшли певне відображення у різноплановій за жанрами та формою літературі, однак питання історії грошового обігу у конкретних регіонах, а саме на Півдні України ще не знайшли достатнього висвітлення. Метою нашої розвідки є визначення стану розробки вказаної проблеми.

Опрацьовану нами літературу вважаємо за доцільне умовно розділити на дві великі групи: 1) праці із загальної історії грошей, грошового обігу українських земель, Російської імперії; 2) роботи, що безпосередньо стосуються питань грошового обігу на південноукраїнських землях у другій половині XVIII-XIX ст.

До першої групи належить блок праць Миколи Котляра [1; 2], який першим у радянській історичній науці узагальнив історію монетного обігу на матеріалах знахідок монет та випадках їх карбування. М. Котляр відмічає, що ще в дореволюційні часи було укладено кілька топографічних зведень знахідок нумізматичних реліктів певних регіонів, зокрема на території Дніпропетровщини, у праці В. Є. Данилевича [3], українського Причорномор'я – на картах В. І. Гошкевича [4], І. В. Фабріциуса [5]. Як зауважує М. Котляр, «грошове господарство України XVIII – початку XIX ст. довгий час залишалось поза увагою дослідників. Цей період вважався нецікавим, асортимент монет – одноманітним, скарби – схожими за складом та обсягом» [1, 151]. Згідно висновків вченого до кінця XVIII ст. по всій території України спостерігається зменшення використання західноєвропейських монет, натомість характерною стає перевага російської монети. Певні особливості мав лише Крим – до приєднання його царатом півострів являв собою замкнутий монетний ринок, де курсували монети останніх Гіреїв, без домішок інших монет. «Після 1783 р. гірейські монети деякий час залишаються у кримському обігу, поступово відступаючи перед російськими» [1, 155].

Аналогічної думки дотримуються І. Грабинська та І. Грабинський [6], К. Хромов [7], хоча при описі періоду, що нас цікавить, обмежуються словами «на більшості українських земель, які після другого і третього поділів Польщі увійшли до складу Російської імперії, поступово запанувала російська монетна система» [6, 8].

Ірина Скоморович у підручнику [8] та монографії [9] з історії грошей і банківництва на українських землях, описуючи період кінця XVIII – першої половини XIX ст., вказує, що до приїзду цариці Катерини II на південь імперії та в Крим у 1787 р. було підготовлено серію срібних монет – 2, 5, 10 та 20 копійок, іконографія яких повністю відрізняється від загальноросійських зразків. Вчена зупинилась на історії російсько-молдавських монет, випущених під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр., про які нижче йтиме мова. Аналогічні дані наводить у своєму виданні наводить Роман Шуст [10].

Другу групу праць відкривають публікації джерелознавчого характеру, що стосуються грошового обігу безпосередньо на території Південної України. У кінці 1990-х рр. у Херсонському краєзнавчому музеї була репрезентована виставка «Монети і скарби Півдня України (Перша нумізматична виставка в Херсоні)» [11], на якій представлено і нумізматичні знахідки дореформеного періоду, зокрема цікавим є повідомлення про жетони землевласника Фальц-Фейна, за які селяни в його економії могли робити покупки. Автором наукової розробки виставки В. Б. Піворовичем укладено каталог скарбів та монет Півдня України [12] (переважно Миколаївської та Херсонської областей), у якому представлено ілюстрації нумізматичних реліктів та вказано дату і місце знахідки.

Особливостями грошового обігу Запоріжжя у часи існування Січі перейнявся у вказаній монографії М. Котляр [2, 219-220], а впливом Заходу на фінансові інституції Січі – Володимир Андрущенко [13].

У другій групі праць слід також назвати дослідження Михайла Орлика [14] з історії грошового обігу на території Нової Сербії та Єлисаветградської провінції у 50-80-х рр. XVIII ст. – автор засвідчує переважання тут російської монети над монетами Речі Посполитої та Кримського ханства, що було спричиненим двома факторами: по-перше, торговими відносинами між представниками названих держав; по-друге, міграційними процесами у південноукраїнському регіоні, заохочуваними російським урядом. Автор також повідомляє про знахідку на території Нової Сербії монет Молдови та Валахії, випущених за ініціативи російського уряду у роки війни з Портою (1768-1774).

Таким чином, ми можемо відмітити недостатність та нерівномірність вивчення історії грошового обігу на території Півдня України у кінці XVIII – першій половині XIX ст. Ученими зроблено спроби дослідити монетний обіг на окремих територіях, в той час як репрезентована джерельна база, дозволяє створити загальну картину особливостей фінансового обороту південноукраїнських земель, що відкриває подальшу перспективу дослідження.

Література

1. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971.
2. Котляр М. Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV-XVIII ст. – К., 1981.
3. Данилевич В. Е. Монетные клады Екатеринославской губернии. – Харьков, 1904.
4. Гошкевич В. И. Клады и древности Херсонской губернии. – Херсон, 1903. – Кн. 1.
5. Фабрициус И. В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. – К., 1951. – вып. 1.
6. Грабинська І., Грабинський І. Еволюція форм грошового обігу на українських землях // Вісник Лівівського університету. Серія екон. – 2008. – Вип. 40. – С. 7-10.
7. Хромов К. Короткі нотатки з історії грошового обігу на території сучасної України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13181/18-Khromov.pdf?sequence=1>
8. Скоморович І. Г. Історія грошей і банківництва: Підручник / Скоморович І.Г., Реверчук С.К., Малик Я.Й., Швець В.Є., Шуст Р.Й.. – К. : Атіка, 2004. – 339 с.
9. Скоморович І. Г. Грошові системи на українських землях: історія і теорія : монографія / І. Г. Скоморович. – Л. : ЛНУ ім. І. Франка, 2011. – 243 с.
10. Шуст Р. М. Нумізматики: історія грошового обігу та монетної справи в Україні / Р. М. Шуст. – К. : Знання, 2007. – 376 с.
11. Асламов В. М. Монети і скарби Півдня України (Перша нумізматична виставка в Херсоні) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mycity.kherson.ua/journal/letopis1/sc-monety.html>
12. Піворович В. Б. Монети і скарби півдня України. – Херсон, 2008; Херсон, 2009.
13. Андрущенко А. Впливи заходу на фінансові інституції Запорозької Січі в XVII-XVIII ст. // Історія грошей в Україні з давніх часів до сучасності : зб. наук. матеріалів Другої і Третьої Міжнародних наук.-практ. конф. ТАНГ (1999, 2000 pp.). – Т. : Економічна думка, 2001.
14. Orlyk M. On the history of money Circulation in the territory of New Serbia and Elisavetgrad province (1750-1780S, XVIII century) // Pieniadz i systemy monetarne wspolne dziedzictwo Europy. Studia I Materialy. – Augustow – Warszawa, 2012. – p. 247-249.

Кузьменко А.

ПАМ'ЯТНІ МОНЕТИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ НА ОСНОВІ ФОНДОВИХ МАТЕРІАЛІВ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»

Сучасний процес національно-культурного відродження в Україні передбачає дослідження та осмислення історичної та культурної спадщини. Однією з найефективніших форм збору, інтерпретації та збереження пам'яток культури та соціального досвіду людства є музейне колекціонування, зберігання та експонування. За умов глобалізації, дедалі більшого наукового, суспільно-політичного та естетичного значення набуває музейний фонд України. Унікальні пам'ятки, що репрезентують культурну, мистецьку та історичну спадщину, зберігаються та експонуються в Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав». Так, нумізматичні пам'ятки Заповідника – це важливе джерело при вивченні історії монетної справи, свідок внутрішніх та зовнішніх економічних зв'язків, розвитку ремесел, грошового обігу та товарного виробництва різних часів. До колекції пам'яток нумізматики входять монети, медалі, ордени, нагороди та інші музейні предмети. Склад

колекції різноманітний: монети Прусії, Речі Посполитої, Нідерландів, Австрії, Швеції та інших країн; монети Російської імперії XVIII – початку XX ст., монети радянського періоду, грошові знаки іноземних держав та інше. Всі музейні предмети потребують глибокого вивчення та наукової обробки.

У колекції фондів національного історико-етнографічного заповіднику «Переяслав» зберігається ювілейна монета Російської імперії (Рис. 1), присвячена пам'яті коронації імператора Олександра III, карбована на монетному дворі в Санкт-Петербурзі у 1883 році. Інвентарний номер описуваного екземпляру – Н-602, КВ-4827, розмір – 3,5 см, вага – 20,60 .

Тираж монети є досить невеликим (279143 од.), що свідчить про те, що монета є рідкісною. Вага монети згідно з каталогом 20,73 грами, проба срібла 868 проміле, діаметр кружка 35,5 міліметрів, гуртова сторона гладка. Вага досліджуваного екземпляру із фондів музею складає 20,60 грамів. Розходження ваги із даними каталогу свідчить про те, що досліджуваний екземпляр певний час перебував у грошовому обігу і монета частково втратила вагу за рахунок зносу.

Наявність серед обігових рублів Російської імперії у колекції фондів музею екземпляру пам'ятного рубля свідчить про те, що ця категорія монет приймала активну участь у грошовому обігу українських земель кінця XIX століття на рівні із звичайними обіговими монетами.

Дослідження ювілейних монет минулого має надзвичайно важливе значення для сьогодення. Вважаємо, що у сучасному грошовому обігу незалежної України варто внести розмаїття у ширшій кількості обігових пам'ятних монет.

Ілюстрації

Рис. 1. Рубль імператора Олександра III на честь коронації;

Література

1. Биткин В.В. Сводный каталог монет России. Часть II (1740-1917) / Биткин В.В.. – Киев: «Юнона Монета», 2003. – 1030 с.
2. Борщак І. Franco-ucrainica XVII-XIX s. // І. Борщак: Стара Україна. – 1924. – № 7-8. – С 113-117.
3. Гловінський Є. Гроші // Є. Гловінський: Енциклопедія українознавства. – Т. 2. – Львів, 1993. – С 447-448.
4. Демени М. К вопросу о чеканке севских чехов // М. Деммени: Записки нумизматического отделения Русского Археологического общества. – Т. 1. – СПб., 1903.
5. Єршов А. До історії грошової лічби і монети на Лівобережній Україні у XVII віці // А. Єршов. – К., 1923.

ДОКУМЕНТИ АРХІВУ ФОРТЕЦІ СВ. ЄЛИЗАВЕТИ – ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА «ИСТОРИЧЕСКОГО ОЧЕРКА ГОРОДА ЕЛИСАВЕТГРАДА» 1897 Р.

У сучасній українській історичній науці утвердилася думка, що документи архіву св. Єлизавети вперше ввели у науковий обіг співробітники Одеського товариства історії та старожитностей Г. Соколов (1848 р.) та В. Ястребов (1889 р.) [1, 2, 3]. Але дана позиція вимагає істотного уточнення. 1897 р. вийшла книжка О. М. Пашутіна «Исторический очерк города Елисаветграда» [4]. Офіційно автором нарису вважається елисаветградський міський голова 1878-1905 рр. Олександр Миколайович Пашутін. Проте детальний аналіз тексту праці засвідчує, що джерельну основу для відображення місцевих подій за XVIII ст. склали неопубліковані документи архіву св. Єлизавети. На той час вони зберігалися лише у вигляді копії (зроблених Г. Соколовим) серед рукописних матеріалів Одеського товариства історії та старожитностей й власне оригінали, які з 1876 року розмішувалися у бібліотеці університету св. Володимира [3; 5]. Доступ до цих документів у 1880-1890-х роках мав викладач Єлисаветградського реального училища В. Ястребов, який був також дійсним членом Одеського товариства історії та старожитностей [6; 7]. Таким чином, до його заслуг можна віднести не тільки публікацію документації фортечного архіву 1889 року, але й використання їх для написання окремих розділів «Исторического очерка...».

За нашими підрахунками В. Ястребов використав 60 документів різного виду, 10 разів дослідник посилається на архівні справи. З 60 документів 20 представлені ордерами (комендантів фортеці І. Глебова (1755 р.), Ф. Юста (1759 р.), М. Муравйова (1759 р.), А. Ірмана (1761 р.), князя Г. Потьомкіна (1783, 1786, 1787, 1788 рр.), князя М. Репніна (1788 р.), генерал-губернаторів (В. Каховського (1793, 1799 рр.), М. Язикова (1781 р.), правителя Катеринославського намісництва Т. Тутолміна (1783 р.), генерал-поручика О. Мельгунова (1763 р.), генерала О. Ісакова (1764, 1767 рр.). Автор праці використав 8 указів: Державної колегії іноземних справ (1758 р.), Воєнної колегії (1794, 1795 рр.), Новоросійської губернської канцелярії (1768, 1773, 1775, 1783 рр.), св. Синоду (1762 р.); одна копія рескрипту Катерини II (1764 р.) та височайше повеління 1799 р.

Іншу частину використаних дослідником матеріалів складала виконавча документація: дев'ять рапортів, які писалися середнім і вищим офіцерським складом; одне донесення (Єлисаветградської митниці у провінційну канцелярію). Зустрічається й інформаційно-публікаторські документи (про меморії, «сообщение», «уведомление», «известия»), якими обмінювалася Єлисаветградська провінційна з комендантською канцелярією та іншими установами.

Доцільно припустити, що при описі діяльності О. П. Мельгунова за 1763 р. дослідник користувався матеріалами журналу гарнізонної канцелярії, уривки з якого були опубліковані в Записках Одеського товариства за 1867 р. [8].

Дані документи та справи тематично стосувалися таких питань: 1) заселення території Нової Сербії (док. № 1-4, 11, 28, 30, 39); 2) гайдамацький рух та контроль гарнізонною канцелярією руху населення (док. № 6-7, 40); 3) поселення старообрядців та боротьба з розкольництвом (док. № 3, 39, 41); 4) російсько-турецькі війни (1768-1774 рр., 1787-1792 рр.) (док. № 9, 10, 14); 5) військове оснащення та поступове роззброєння фортеці св. Єлизавети у 1780-х рр. (док. № 5, 8, 14, 19, 20-21, 35); 6) облаштування фортеці: діяльність госпітальєра (№ 66-69), будинку виховання (№ 70), офіцерської школи (№ 26-27), митниці (№ 25), розведення казенного саду та відправлення фруктів та овочів у царський палац (№ 60-65); 7) адміністративні зміни 1760-1790-х рр. (док. № 24, 34-35, 45-48).

До позитивів цього видання можна віднести і публікацію в додатках затвердженого імператрицею Катериною II штату Єлисаветградської провінційної канцелярії. І загалом

матеріалами «Исторического очерка...» користувалися як загальновідомі українські дослідники, так і місцеві краєзнавці [9; 10; 11].

Література

1. Дідик С. Архів фортеці св. Єлисавети: маловідомий фонд / С. Дідик // Книжкові колекції, рідкісні видання та рукописи в сучасному науково-інформаційному просторі / Упорядник Т. Л. Подкупо. – Одеса: ОДНБ, 2008. – С. 199-203.
2. Посуньо О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії / О. М. Посуньо. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. – 80 с.
3. Хмарський В.М. Внесок Одеського товариства історії та старожитностей у становлення археографії на півдні України / Вадим Михайлович Хмарський // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ: Генеза, 2001. – Вип. 2. – с. 351-381.
4. Исторический очерк г. Елисаветграда / составил и издал А. Н. Пашутин. – Елисаветград: Лито-Типография Бр. Шполянских, 1897. – 311 с.
5. Лисоченко И.Д. Архив крепости святой Елисаветы / И. Д. Лисоченко // Первая Правобережная научная конференция по историческому краеведению посвященная 225 летию начала изучения края (тезисы докладов). – Кировоград, 1988. – с. 79-80.
6. Ястребов В. Архив крепости св. Елисаветы. // Записки императорского Одесского общества истории и древности. – Одесса, 1889. – Т. XV. – С. 548-593.
7. Ястребов В. Объяснительная записка к карте Елисаветградской провинции 1772-1774 г. // Записки императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1885. – Т. XIV. – С. 157-165.
8. Материалы для местной истории // Записки императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1867. – Т. VI. – С. 601.
9. Макидонов А. В. К светской и церковной истории Новороссии (XVIII-XIX в.). / А. В. Макидонов – Запорожье, Узд-во «Просвіта», 2008. – 140 с.
10. Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века / отв. ред. Ф. П. Шевченко. – К.: Наукова думка, 1984. – 219 с.
11. Кизименко П. Пам'ять степів. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини / Петро Кизименко. – Кіровоград: ПВД «Мавік», 2003. – 246 с.

Орлик С.

ПРОБЛЕМИ ГРОШОВОГО ОБІГУ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: РОЗМІННІ МАРКИ ТА КАЗНАЧЕЙСЬКІ ЗНАКИ

Як відомо, гроші люблять тишу, але війна – це кризове явище для фінансів будь-якої країни. На перший погляд Російська імперія була готовою (у фінансовому плані) до вступу у Велику війну, але вдавана фінансова стабільність рушилася буквально в перші місяці війни. Ще напередодні Першої світової війни (липень 2014 р.) уряд Російської імперії видає указ, який забороняв обмін кредитних білетів на золото і дозволяв Державному казначейству використовувати при розрахунках казначейські короткострокові зобов'язання у розмірах, зумовлених потребами військового часу. Витрати на війну за 1915-1916 рр. збільшилися в 9 разів, досягши 14,5 млрд. руб. Кожен день війни, за підрахунками російських економістів, обходився імперії у 1914 р. біля 10 млн. руб., в 1915 р. – у 24 млн., в 1916 р. – у 40 млн., а в 1917 р. – 50-65 млн. руб. [1, с. 139]. Інфляційний процес набирал значних обертів. Намагаючись виправити негативні тенденції у фінансовій сфері, уряд імперії дає право

Держбанку на випуск не забезпечених золотом кредитних білетів. З весни 1915 р. у царській Росії почалася «розмінна криза», яка полягала в тому, що з обігу стали зникати монети, перетворюючись через свій металевий вміст у засіб накопичення. Спочатку зникли золоті, потім срібні, зрештою настала черга і для мідних монет. До літа 1915 року в обігу практично не залишилося монет, хоча необхідність в дрібних розмінних грошових знаках відчувалася. Таким станом речей населення було настільки незадоволеним, що в окремих містах і поселеннях України назрівали бунти і заворушення, а на заводах і фабриках робочими виставлялися вимоги щодо виплати заробітної плати дзвінкою монетою від 30 до 50% належної суми. З метою уникнення робітничих хвилювань жандармські управління спільно з фабрикантами виходили до місцевих представництв державного казначейства з клопотаннями забезпечення необхідної кількості розмінної монети при отриманні коштів для виплати заробітної плати робочим [2, арк. 377-377 зв.].

Ситуація загострювалася, незважаючи на те, що «Петроградский Монетный Двор, работая без перерыва круглые сутки, не исключая и праздников, не может начеканить количества монеты, соответствующего потребности в ней» [3, арк. 47]. Приходилося навіть залучати інші країни до карбування розмінних монет. Так, було досягнуто домовленостей з японським урядом про карбування на Осацькому Монетному дворі розмінних монет вартістю в 15 и 20 копійок на суму 15 млн. рублів [4, с. 4]. Але ці заходи не могли змінити ситуацію на краще, тому з метою полегшення платежів по дрібних розрахунках Постановою Ради Міністрів імперії від 25 вересня 1915 року було прийнято рішення про випуск розмінних марок номіналом (гідністю) 10, 15 та 20 коп. взамін на срібну монету. У листі Держбанку від 29 вересня 1915 р. № 44/а «О мерах содействия к успешному выпуску в обращение разменных марок» з відміткою «Таємно» зазначалося, що «Випуск марок – мера временная. .... Випуск разменных марок вызван исключительно громадным спросом на разменную монету, возросшим за последнее время... Запасов серебра в распоряжении Монетного Двора имеется более, чем достаточно, усиленная чеканка будет продолжаться, и, по накоплении необходимого количества серебряной монеты, марки будут изъяты с обращения» [3, арк. 47]. Для виготовлення розмінних марок було використано кліше поштових марок відповідної вартості ювілейної серії, присвяченої 300-річчю царювання династії Романових, які випускалися у 1913 році. До відділень Державного банку на місцях розрахункові марки номіналом 10, 15 та 20 коп. масово почали надходити в жовтні 1915 року. Разом з тим уряд не обмежився заміною лише срібної монети розрахунковими марками. У грошовому обігу почали відчувати явний дефіцит і мідної монети. Вже 29 вересня 1915 р. було опубліковано відповідне розпорядження Міністра фінансів «Про випуск в обіг розмінних марок» [5] за №1990, в якому згадувався випуск не тільки марок номіналом 20, 15 та 10 коп. – взамін срібних монет, а й номінали 3, 2 та 1 коп. – взамін мідної монети. Нові марки, які заміняли мідні монети, відрізнялися від марок, які заміняли срібні монети, тим, що на зворотньому боці марок під зображенням державного герба, над текстом: «Имеет хождение наравне с разменной медной монетой», друкувалася цифра номінальної вартості марки, а по обидва її боки було віддруковано слово «коп.».

Незручність використання розмінних марок через дрібний формат, який у паперовому виконанні був недоцільним і нераціональним, а люди на Україні про марки-гроші говорили, що вони «не ходять, а літають», – бо вітер видував їх із рук, а дівчата на Київщині співали на вулиці:

«Колись були срібні гроші, тепер самі марки,
Колись були гарні хлопці, тепер самі шмарки...» [6].

Через відсутність підтримки з боку населення випуску розрахункових розмінних марок Рада міністрів затвердила Положення «О выпуске разменных казначейских знаков и некотором изменении отличительных признаков кредитных билетов однорублёвого достоинства» [7], яке було підписано імператором 6 грудня 1915 р., котрим було передбачено випуск в обіг, нарівні зі срібною та мідною монетою нових розмінних казначейських знаків гідністю в

50, 20, 15, 10, 5, 3, 2 та 1 коп. До вищезазначеного положення додавався детальний опис розмінних казначейських знаків, у тому числі й параметри розміру купюр: номіналом 50 коп. біля 100х60 мм; та від 1 коп. до 20 коп. біля 80х45 мм. Друкувалися розмінні казначейські знаки на папері з візерунковим водяним знаком [7, с. 3599-3513]. Листом Держбанку від 18 грудня 1915 р. за № 58/а «О выпуске в обращение разменных казначейских знаков и кредитных билетов 1 руб. достоинства видоизменённого образца 1898 года» адресованного конторам, відділенням Держбанку і казначействам зазначалося, що «по мере получения и выпуска разменных знаков 10, 15 и 20 коп. достоинств прекращать выпуск разменных марок соответствующего достоинства» [3, арк. 65]. Але такий обмін було значно продовжено у часі, оскільки друк казначейських знаків не повністю задовольняв потреби у розмінних грошових одиницях. Розмінні марки, навіть «пережили» розмінні казначейські знаки, тому що в 1916 р. мали місце випуски розмінних марок номіналом 20, 15 та 10 коп., а у 1917 р. відбувся випуск розмінних марок номіналом 1, 2 і 3 коп. з надпечатками чорною фарбою на лицьовій стороні цифри «1» та «2» на марках відповідних номіналів (про них йшлося вище), яке супроводжувалося вилученням розмінних казначейських знаків. Випуск розмінних марок продовжувався включно до 1919 року.

Таким чином, імперський уряд із значним запізненням приймав антикризові рішення щодо регулювання грошового обігу в період Першої світової війни по заміні дрібної розмінної монети на нові паперові розмінні марки та розмінні казначейські знаки, що призводило до розвитку відкритих інфляційних процесів, підривало стабільність рубля як грошової одиниці та сприяло спричиняло соціальне невдоволення населення.

Література

1. Кузнецова О. История экономики: підруч. [для студ. и аспирантов эконом. факультетов и вузов, научных сотрудников] / О. Кузнецова, И. Шапкин. – М. : ИНФРА-М, 2002. – 384 с.
2. Центральний державний історичний архів Київської області, ф. 1439, оп. 1, спр. 1657.
3. Державний архів Кіровоградської області (далі ДАКіО), ф. 7, оп. 1, спр. 46.
4. Чеканка русских денег в Японии // Новое время. – 1915. – 6 /19 ноября.
5. О выпуске в обращение разменных марок: ст. №1990 // Собрание узаконений и распоряжений правительства. – № 268 от 29 сентября 1915 г. – Отдел первый – Офиц. изд. – СПб. : Сенатская типография, 1915. – С. 2603-2604.
6. Вировий Є. Поштові марки Української Народної Республіки // Український філіателіст. – Вена, 1925. – № 3.
7. О выпуске разменных казначейских знаков и некотором изменении отличительных признаков кредитных билетов однорублёвого достоинства: ст. № 2722// СУ и РП. – № 362 от 17 декабря 1915 г. – Отдел первый – Офиц. изд. – СПб. : Сенатская типография, 1915. – С. 3508-3513.

Kuklik B.

PIENIĄDZ NA ZIEMIACH POLSKICH PO WIELKIEJ WOJNIE: OD MARKI DO ZŁOTEGO

Po zakończeniu I wojny światowej w roku 1918 państwo polskie po ponad stu latach wróciło na mapę świata. Wraz z odzyskaniem niepodległości, pojawianiem się struktur i instytucji państwowych wyłoniła się potrzeba ustawowego uporządkowania spraw monetarnych, w tamtym okresie bardzo powikłanych w związku z okresem zaborów jak i I Wojny Światowej. Na terytorium

nowopowstałej Rzeczypospolitej w obrocie istniały trzy odmienne waluty. Na ziemiach byłego zaboru austriackiego – korona, marka niemiecka – na ziemiach Wielkopolski oraz rubel rosyjski na części terenów zaboru rosyjskiego. Należało więc zlikwidować obieg obcej waluty oraz stworzyć własną walutę, która byłaby silną i trwałą. Dokonano tego z biegiem lat zarówno przez wydanie szeregu ustaw sejmowych, rozporządzeń Prezydenta Rzeczypospolitej, Rady Ministrów oraz Ministra Skarbu.

Waluta rosyjska była usunięta z obiegu w województwach centralnych już podczas I Wojny Światowej przez niemieckie władze okupacyjne. Jednakże po zakończeniu wojny waluta ta napływała ciągle z kilku powodów wśród których najważniejszymi było przyzwyczajenie do rubla ludności z dawnego zaboru rosyjskiego, tezaurowanie w złocie rublowym znacznych sum oraz przewożenie ich przez repatriantów z głębi Rosji. Aby temu przeciwdziałać, już 11 marca 1919 r. wyszła ustawa, zakazująca przewozu waluty rublowej w ilości większej niż 200 rubli. 29 kwietnia 1920 r., weszła w życie druga ustawa zakazująca wypłat w rublach, która ustaliła także kwotę wymienną 100 rubli na 216 marek polskich. Biorąc jednakże pod uwagę, że wielu ludzi przywoziło cały swój spieniężony majątek w rublach i ograniczenie ich do 200 rubli było krzywdzące, rozporządzeniem Ministra Skarbu z dnia 10 kwietnia 1920 r. pozwolono im przywozić do kraju sumy do 10 000 rubli, z tym jednakże zastrzeżeniem, że kwotę tę winno się zamienić w kantorach na granicy na marki polskie. W 1921 roku po zawarciu traktatu ryskiego z Rosją prłączono do Polski ziemie wschodnie. Gdy w 1924 roku wchodził w obieg złoty polski, rozporządzeniem Ministra Skarbu z dnia 1 sierpnia 1924 r. ustalono, że 1 rubel jest wart 2 złotych. Więcej walutą rublową w tym okresie nasze ustawodawstwo się nie zajmowało.

Korona austriacka, która kursowała od dawna na terenach Galicji, a w czasie I Wojny Światowej rozszerzyła swój obieg na tereny okupowane przez armię austriacką i węgierską. Dopiero w 1919 roku wprowadzono tu markę polską, a ustawa z 24 grudnia 1919 r. wprowadziła wymiennelność w stosunku 100 koron na 70 marek polskich. Trochę wcześniej, bo w maju, weszła ustawa, która zmuszała do wymiany wszystkich znaków obiegowych na ziemiach polskich na marki polskie. W następnym roku wyszło kilka nowych ustaw, które ostatecznie zlikwidowały walutę austriacką na ziemiach Polski. Już 15 stycznia 1920 r. ustanowiono markę polską prawnym środkiem płatniczym na całym terenie Rzeczypospolitej.

Natomiast marka niemiecka, która panowała na ziemiach byłego zaboru pruskiego aż do 1919 roku, dopiero wtedy zaczęła być rugowana z ziemi polskiej. Pierwszym symptomem było wejście w życie ustawy z dnia 11 marca 1919 r. zabraniającej przewozu marek niemieckich w ilości większej niż 400 marek. Kilka dni później weszła w życie ustawa o obowiązkowym stemplowaniu banknotów niemieckich, o ich opodatkowaniu i częściowej wymianie na asygnaty polskiej pożyczki państwowej, a następnie ustawa o wymianie wszystkich walut na marki polskie. W 1922 roku Polska odzyskała część Śląska, gdzie obowiązywała marka niemiecka. Fakt ten spowodował, że rozporządzeniem Ministra Skarbu z dnia 12 lutego 1923 r. wprowadzono możliwość spłaty zadłużenia albo w markach niemieckich albo w markach polskich a wybór waluty zależał od dłużnika. Jednakże już 9 marca 1923 r. weszła ustawa, która nakładała kary za odmowę przyjęcia marki polskiej na Górnym Śląsku. W momencie wejścia w obieg waluty złotej ustalono parytet na 1 marka = 1 złoty polski.

Markę polską można uznać na tzw. walutę przejściową. W roku 1917 powołano do życia Polską Krajową Kasę Pożyczkową. Kasa emitowała banknoty w walucie nazwanej markami polskimi. Waluta ta została ściśle związana z marką niemiecką. Emitowano banknoty o nominale ½, 2, 5, 10, 100 i 1000. Znalazły się one w obiegu w kwietniu 1917 roku. Do roku 1920 marka polska powoli, szeregiem ustaw i rozporządzeń, wyrugowała obce waluty z terenu Polski. Tego samego dnia Sejm upoważnił Kasę do podwyższenia emisji do kwoty 11 mld. marek (była to już 5 z rzędu podwyżka emisji). Emisje te, z jednej strony bardzo potrzebne w krytycznych dla młodej Rzeczypospolitej chwilach doprowadziły do hiperinflacji. Gdy w roku 1919 dług skarbu państwa Polskiego wynosił 6,8 mld. marek polskich, to już w roku 1920 wyniósł 60 mld. Natomiast, gdy w roku 1919 kurs dolara wynosił 110 marek polskich za 1 dolara, to już w roku następnym zwiększył

się do 590 marek za dolara. Wojna z roku 1920 z Rosją bolszewicką doprowadziła do całkowitej destabilizacji rynku, powodując wzrost inflacji o około 18 % miesięcznie. Zjawisko to możemy nazwać «galopującą hiperinflacją».

Od początku istnienia niepodległego państwa polskiego zdawano sobie sprawę, że marka polska jako waluta narzucona przez okupanta, może być tylko walutą tymczasową. Zaraz po odzyskaniu niepodległości przez Polskę wprowadzono uchwałę o stworzeniu nowej waluty – «Lech», a setna jej część zostanie nazwana «grosz». Jednak po paru tygodniach, w lutym 1919 roku, zmieniono nazwę waluty na Złoty Polski. Polska Krajowa Kasa Pożyczkowa miała pełnić rolę instytucji emisyjnej. Nie można było jednak wprowadzić Złotego do obiegu. Jednym z powodów był fakt jego niewymienialności. Kolejnym to prowadzenie wojny na kilku frontach. Z perspektywy ekonomicznej, było to całkowicie nieopłacalne, ponieważ zgodnie z prawem Kopernika «pieniądz gorszy, wypiera lepszy». Złoty Polski poprzez inflację straciłby w krótkim czasie swoją wartość. Minęło jeszcze kilka lat, zanim Złoty ukazał się społeczeństwu polskiemu. Dnia 9 maja 1919 r. weszła w życie ustawa o wymianie znaków obiegowych na ziemiach polskich na bilety złotowe. Zależne to było jednakże od dostarczenia tych biletów przez drukarnię. Zanim do takiej wymiany mogło dojść, należało przedtem stworzyć Bank Polski jako instytucję emisyjną, oraz mennicę państwową, oraz wydrukować banknoty i wybić monety, a także ustalić stopę menniczą. W 1924 roku postanowiono, że nowy system pieniężny w Polsce miał być oparty na monometalizmie złotym, czyli że wszelkie przyszłe emisje, zarówno kruszcowe jak i biletowe, będą miały za parytet złoto.

Likwidacja marki polskiej rozpoczęła się od rozporządzenia Ministerstwa Skarbu z dnia 6 października 1923 r., w którym stwierdzono, że bilety Kasy z dniem 30.11.1923 r. tracą swoją moc prawną. Kolejnym krokiem była likwidacja Polskiej Krajowej Kasy Pożyczkowej jako banku emisyjnego. Likwidacja waluty markowej wymagała ustalenia stosunku wymiennego odnośnie złotego polskiego. Ponieważ tego w danej chwili nie można było zrobić, oznaczono stosunek marki polskiej do franka szwajcarskiego w złocie, który miał być równowartościowy ze złotym polskim. Dekret Prezydenta Polski z 1924 roku zakazuje więc emitowania banknotów markowych i ustala wartość 1 800 000 marek do 1 zł oraz zapowiada, że z dniem 1 lipca 1924 r. marka polska przestaje być środkiem płatniczym w państwie oraz że będzie wymieniana do 31 maja 1925 r.

W kwietniu 1924 roku zostaje wprowadzony do obiegu złoty polski. 1 złoty dzielił się na 100 groszy. Monety zostały zaprojektowane przez Wojciecha Jastrzębskiego. Oficjalną nazwą banknotów stał się bilet. Dlatego, nowo wprowadzony złoty polski ukazał się ludności przede wszystkim w postaci biletów zdawkowych. Obok biletów zdawkowych i państwowych puszczono w obieg olbrzymią ilość biletów oraz bonów skarbowych mających charakter pożyczki państwowej, ale formą pieniądza papierowego i terminy wykupu.

Obieg biletów miał być pokryty w złocie w co najmniej 30%, natomiast wymienialność za 1 dolara wynosić miała 5,18 złotego. Celam zasobów złota jakie są w państwie, związany z monometalizmem złotego, wyszedł dekret Prezydenta Polski z dnia 27 sierpnia 1924 r., który zakazywał wywozu złota i srebra w ilościach większych niż 100 zł na osobę, jeśli chodzi o monety i w przedmiotach niesłużących do osobistego użytku. Zgodnie z nowym systemem monetarnym, miały być bite monety złote, srebrne, niklowe i brązowe, a bicie ich jest monopolem, czyli wyłącznym przywilejem Państwa. Dodatkowo ustalono wagi i próby poszczególnych typów monet. Postanowiono, że wzory wymienionych monet ustalać będzie Ministerstwo Skarbu i że monet z wytartym wzorem nie ma nikt obowiązku przyjmować. Monety miały być bite w mennicy w Warszawie, a pierwsze monety zostały wybite w Paryżu i Londynie.

Należy podkreślić, że reforma, której inicjodawcą był Władysław Grabski została osiągnięta bez pożyczek międzynarodowych. Po owej reformie osoby prywatne zaczęły gromadzić pieniądze, a nie jak to było z markami polskimi wyzybywać się ich. Osiągnięta stabilizacja gospodarki umożliwiła reorganizację bankowości poprzez wzmocnienie PKO i Banku Rolnego. Po kilku latach pracy nad wprowadzeniem w nowym państwie własnej waluty, w końcu udało się. Złoty Polski był walutą dosyć stabilną, aż do końca II Rzeczypospolitej.

HISTORICAL MEMORY IN INTER-WAR LITAS BANKNOTES

In the 20th century, for more than two decades of Lithuanian history national currency unit was the litas. The first period of the litas' existence is associated with the early 20th century. Upon the re-establishment of the State of Lithuania on 16 February 1918, German troops were still the bosses in the country. The currency issue and credit functions were performed here by the *Darlehnskasse Ost*, established by the Germans. The real opportunity to introduce Lithuania's own currency only appeared after signing an agreement in July 1920, under which Lithuania received 3 million gold roubles as compensation from Soviet Russia for the losses inflicted during the war. This became the basis for ensuring the stability of the inter-war litas.

The provisional litas and centas banknotes of the 10 September 1922 issue, printed in six denominations at the Otto Elsner Printing House in Berlin, were not specially designed. Lithuanian artists only created a separate element, the symbol of the State – a knight with a sword (Vytis), placing it on the reverse of the new banknotes to decorate them.

The permanent banknotes of the Bank of Lithuania, in twelve denominations marked with the date 16 November 1922, were printed in Prague at the Andreas Haase Printing House. Their designs were created by A. Varnas. The banknotes reveal a strong desire to refer to GDL images. This series, alongside national ornamentation, national motifs, elements of minor architecture, heraldic insignia and three historical cities (Vilnius, Kaunas and Klaipėda), featured also individuals. Some of them were abstract (a sower and spinning girl on the 5 litas banknote, a worker ploughing the land on the 10 litas banknote), but specific persons appeared as well: the Grand Dukes of Lithuania, such as Gediminas (~1275-1341) on the front of the 50 litas banknotes and Vytautas (~1350-1430) on the 100 litas banknotes.

Gediminas was one of the first rulers to take propaganda measures against German aggression in the Baltic lands. In his letters to the Pope he claimed that the Crusaders aimed to conquer Lithuania, rather than christen it. Gediminas united the lands mainly by diplomatic means, thus, he practically did not fight. He fortified the Vilnius Castle, which has become the symbol of the city, are named after Gediminas. In Gediminas' letters, in 1323 Vilnius was for the first time mentioned as the capital of the GDL. This Tower, together with the Vilnius Cathedral and Belfry, are depicted on the reverse of the 50 litas banknote.

Vytautas the Great, Grand Duke of Lithuania (1392-1430), decorates another banknote, dated 16 November 1922 – 100 litas. Thanks to him, in the early 15th c. the GDL became the largest and most powerful state in the region. Vytautas led the Polish-Lithuanian army to victory, breaking the German Order's military power in the Battle of Grünwald in 1410. After this battle Samogitia was recognised as belonging to Lithuania. He removed Lithuania's international isolation in almost all spheres of life. The major merit of Vytautas is his feeling of the nations' statehood. The Congress of Lutsk in 1429 put forward the idea of Vytautas' coronation; however, the Duke's sudden death prevented the idea from being implemented. Soon after his death, Vytautas' «cult of personality» formed in Lithuania. He was considered the greatest ruler in Lithuania's history – his name personified the ideal ruler.

The back of the 100 litas banknote features a beautiful young Lithuanian maiden in national costume, incorporated twice using the mirror principle. In this way A. Varnas depicted the Duchess Birutė. She was the wife of Grand Duke Kęstutis and mother of Vytautas the Great. Whether this is a myth or true is a matter of discussion. It is only clear that during the period of the creation of the banknote this romanticised, idealised personality was an ideal in the Lithuanian consciousness.

The personality that drew most attention in the inter-war period was namely Grand Duke Vytautas of Lithuania. This relates to the 500th anniversary of his death in 1930. This significant event became a stimulus for issuing two new banknotes with a portrait of Vytautas. The new

5 litas banknotes, designed by A. Galdikas and printed at the firm Bradbury, Wilkinson & Co Ltd, were dated 24 June 1929 and issued into circulation on 2 January 1930. The front of the banknote featured a portrait of Vytautas. On the back of the banknote we see a scene from «Vytautas' oath», replicated from a painting, the original of which is exhibited at the Vytautas the Great War Museum in Kaunas. A 20 litas banknote, dated 5 July 1930, appeared a year later, on 15 May 1931. The latter was designed by A. Galdikas as well and probably because of this Vytautas' images on the two (5 and 20 litas) banknotes are practically identical. On the 20 litas banknote we see an effort to depict a new Lithuania: the river Nemunas, a large steamboat against a city panorama and the Statue of Liberty in Kaunas, arranged on a corner (sculptor J. Zikaras, the author of the first Lithuanian coins, which appeared in circulation in 1925). This banknote is as if an effort to bring together, unite into one that which is old and new.

In addition to the GDL rulers mentioned above, the inter-war banknotes depicted also personalities from the period under review. On 31 March 1928, a new 50 litas banknote was approved (designed by A. Galdikas, printed at the English firm Bradbury, Wilkinson & Co Ltd). Dr J. Basanavičius (1851-1927), patriarch of the nation, is depicted on the front of the banknote. The majority of the figures featured on Lithuania's inter-war paper money were the rulers of the GDL, while J. Basanavičius was a representative of the late 19th-early 20thc. period – a figure from Lithuania's modern history. He organised the publishing of the Lithuanian newspaper *Aušra*, the first newspaper of national thought. In 1905 J. Basanavičius presided over the assembly of Lithuanian representatives – the Great Seimas of Vilnius. He was the President of the Council of Lithuania, which signed the Act of Independence of Lithuania on 16 February 1918 in Vilnius. Just a year after his death the banknote was issued into circulation. In 1920 J. Basanavičius stayed in the historical capital and became a «guard» of Vilnius, because of this deed he was named as father, patriarch, guard of the Lithuanian «hearth» in Vilnius. The significance of this man in the life of a simple Lithuanian is confirmed by his funeral ceremony, when thousands of people of different nationalities participated in it, while the funeral itself stretched for almost a kilometre. J. Basanavičius is a historical personality who had a special status in the cultural thought of Lithuania under President Smetona.

Depiction of still-living persons on banknotes is not very frequent in the history of banknotes. There was only a single case when it was planned to issue a banknote with the image of a still-living individual. Such exclusive attention was shown to the then-President of the Republic of Lithuania – A. Smetona (1876-1944). This individual was mainly distinguished for the introduction of authoritarian governance in Lithuania. When on 16 February 1938 Lithuania commemorated the 20th anniversary of the re-establishment of its independence, it was planned to issue a jubilee 10 litas banknote. The artist A. Galdikas created a design with a portrait of A. Smetona and the Act of Independence. The banknote's back featured a historical photograph of the Council of Lithuania – the signatories of the Act of Independence – and the coats of arms of Klaipėda, Vilnius and Kaunas. This banknote was characterised by the most expressly pronounced idea of Lithuania's independence and the State's integrity. Unfortunately, the banknotes were not issued into circulation. From the numismatic point of view, it is a very rare banknote. It was the last effort by Independent Lithuania to issue a banknote of a new design.

Upon the occupation of Lithuania by the Soviet Union on 15 June 1940, the litas, which had been used for almost two decades, ceased to exist. In 1941, litas circulation was banned completely and the litas banknotes stored in vaults were burned. It can be claimed that the inter-war Lithuanian banknotes depicted that which Lithuania was proud the most: GDL dukes and most outstanding public figures, works of agricultural workers, national symbols, images and coats of arms of the major cities. All this reflected the nation's spirit, national identity and, in a way, formed the identity of the citizen of the established Republic of Lithuania.

Illustrations

Gediminas – the Grand Dukes of Lithuania on 50 litas banknote. 1922

Dr Jonas Basanavičius on 50 litas banknote. 1928

Gediminas II the Grand Dukes of Lithuania on 20 litas banknote. 1930

20 litas banknote. 1930. Backside

Antanas Smetona – President of the Republic of Lithuania on 10 litas banknote. 1938

Literature:

1. Ališauskas, V. Lito banknotai: romantizmo recidyvai ir epigonų vargai // Romantizmai po romantizmo. Vilnius, 2001.
2. Gudavičius, E. Vytautas Didysis // Lietuvos valdovai (XIII-XVIII a.). Vilnius, 2004.
3. Kuncienė, R. Lietuvos pinigai 1915-1941. Vilnius, 1995.
4. Galkus, J., Dulkys A. Lietuvos banknotai. Lithuanian Banknotes. Vilnius, 2002.
5. Gudavičius, E. Vytautas Didysis // Lietuvos valdovai (XIII-XVIII a.). Vilnius, 2004. P. 78-87.
6. Lietuvos istorija. Kaunas, 2012.
7. Mičiulienė, J. Jokios Birutės Kęstutis nepažinojo // Lietuvos žinios, 22 February 2013.
8. Nezabitauskis, A. Jonas Basanavičius. Vilnius, 1990.
9. Sajauskas, S. Pinigų istorija. Vilnius, 2011.

Швецъ Д.

БАНКНОТИ ФРАНЦІЇ 1930-1960 РОКІВ

Назва франка походить від скорочення в легенді монет титулу короля Франків (FRANC(orum) REX). З'явившись у середньовіччі (XIV-XVII) як золота монета, франк був грошовою одиницею Франції впродовж багатьох сторіч. До 7 квітня 1795 року франк перебував в обігу паралельно з лівром – французьким фунтом – на той час основною грошовою одиницею Франції. Лівр мав досить складний поділ: луїдор = 4 екю (талери) = 20 ліврів = 400 су (шилінгів / солідів) = 240 деньє (денаріїв) = 4800 ліардів. З 07/04/1795 року франк введено як десятичну грошову одиницю. Таким чином він став основною валютою Франції.

Перші паперові гроші Франції з'явилися на початку XVIII сторіччя. Випущені приватним банком Banque Generale (1716), засновником якого був фінансист шотландського походження Джон Лоу (John Law, 1671-1729), банківські білети виконували платіжні функції паралельно із «дзвінкою» монетою. Але вже в кінці 1719 р. почалися проблеми з розміном внаслідок значного випуску білетів, які не мали реального покриття. На початку 1720 р. розмін припинився повністю. Для поліпшення становища було вжито низку заходів: зменшено вартість лівра, заборонено зберігання металевих грошей понад 500 ліврів (заборона супроводжувалася обшуками й вилученням «надлишків»), діяла заборона на перевезення дзвінкої монети та ін. Однак заходи не принесли бажаних результатів. Навпаки, їх наслідком стала фінансова криза. Навіть через півстоліття, в 1771, Людовик XV зобов'язався для блага

своїх підданих «усунути назавжди будь-яку систему й теорію зі своїх фінансів» – настільки потужним було відлуння кризи.

Починаючи з 1930-х і до серії 1990-х років банкнотам Банку Франції притаманний особливо вишуканий дизайн, стиль яскраво вирізняє їх від банкнот інших держав. Кожна з таких банкнот – своєрідний витвір мистецтва. Це й не дивно, адже над розробкою кожної працювала ціла команда художників, граверів та інших спеціалістів. Зображені на банкнотах як реальні визначні французькі історичні особистості, так і античні боги й алегоричні постаті: Маріанна (алегоричний символ Французької Республіки), давньоримський бог торгівлі Меркурій, персоніфікації народностей, що населяють історичні провінції Франції, представники різних професій тощо. У багатьох випадках зображення «другого плану» пов'язані з «головним героєм», зображеним на банкноті, і являють собою як «розмиті» краєвиди певної частини Франції, так і конкретні історичні будівлі – палаці, замки. Для друку банкнот Банку Франції здебільшого використовувалися пастельні відтінки, більш приглушені для зображень другого плану. Головні особи та/або елементи неживої природи підкреслювалися яскравішими фарбами, витриманими в основній тональності банкноти, гармоніюючи з іншими зображеннями. Для друку французьких банкнот використовувався оригінальний папір з водяними знаками (в більшості випадків для сюжету водяного знаку було використано портрет «головного героя», зображеного на банкноті, або портрет іншої видатної постаті, історично пов'язаної з регіоном, якому присвячено банкноту). Папір банкнот вирізняється дуже малою товщиною й видає чіткий хруст на перегибах. Серед усього корпусу банкнот Банку Франції випуски 1930-1960-х років є найпривабливішими з естетичного боку. Банкноти Банку Франції цього періоду були представлені в обігу наступними емісіями:

1934 р. 50 франків «Церера», 5000 франків «Маріанна». **1937-39 рр.** 300 франків «Церера». **1939-40 рр.** 50 франків «Жак Кер (*Jaques Coeur*)», 100 франків «Сюлі», 500 франків «Мир», 1000 франків «Промисловість і торгівля».

1941-43 рр. Випуски уряду Віші. Банкноти цього періоду розроблені й увійшли в обіг після окупації Франції Німеччиною під час Другої світової війни. Починаючи з випусків цього часу, алегоричні образи змінюються конкретними персонажами – представниками робітничих професій та людей у традиційному одязі областей Франції. Примусовий обмінний курс було встановлено німецькою владою на рівні 20 франків за 1 рейхсмарку. 5 франків «Пастух», 10 франків «Шахтар», 20 франків «Рибалка», 100 франків «Декарт», 1000 франків «Деметра», 5000 франків «Об'єднана Франція», 5000 франків «Імперія».

Британські та випуски союзного командування, так звані «військові франки», були віддруковані за межами Франції й мають порівняно з банкнотами Банку Франції настільки примітивний дизайн, що зупинятися на них ми не будемо. Тим більше, що після періоду невизначеності, коли американці ввели банкноти в Нормандії, комісар Республіки Франсуа Куле рекомендував банкам не приймати ці банкноти. А пізніше, 27 червня 1944 року, голова Тимчасового уряду Французької республіки генерал де Голль вирішив заборонити обіг банкнот з прапором на території Французької Республіки. Таким чином ці випуски виявилися занадто «непоказними» не тільки в художньому плані, але і як засіб обігу.

1945-49 рр. Рішенням Генеральної ради Банку Франції в 1945 році було вирішено випустити серію банкнот «Знамениті французи». Серія представлена трьома банкнотами – 50 франків «Леве́р'є», 100 франків «Молодий селянин» і 500 франків «Шатобріан». Оформлення банкнот цієї серії виконано в стилі арт-деко, який згодом було використано при підготовці останньої серії банкнот з номіналом у франках, розробленої Рожером Пфундом у 1992 р. 1000 франків «Мінерва і Геркулес», 5000 франків «Суша й море», 10 000 франків «Геній Франції».

1953-59 рр. Серія «Великі особистості Франції». Банкноти серії присвячені особистостям, чия діяльність формувала сприйняття французької держави. Особливістю серії є те, що вона пережила грошову реформу січня 1960 року, коли 100 «старих» франків обмінювалися на 1 «новий». Банкноти вирізняються від пізніших випусків лише датами друку, скороченим на два нулі позначенням номіналу та позначенням «NF» (*Nouveaux francs* –

нових франків) біля цифр номіналу. Решту елементів дизайну банкнот було збережено без змін. Ця серія започаткувала традицію використовувати основний портрет для прикрашення обох сторін банкноти, створивши ще один засіб захисту від підробок: якщо тримати банкноту проти світла, то портрети, накладаючись, дають наскрізне зображення. 500 «старих», або 5 «нових» франків «Віктор Гюго»; 1000 «старих», або 10 «нових» франків «Рішельє»; 5000 «старих», або 50 «нових» франків Генріх IV; 10 000 «старих», або 100 «нових» франків «Наполеон».

1962-66 рр. Серію було присвячено відомим французьким ученим. 5 франків «Пастер», 10 франків «Вольтер», 50 франків «Расін», 100 франків «Корнель». Остання банкнота вирізняється від більшості французьких банкнот наявністю одразу 2 водяних знаків на зображенні персонажів з трагедій Корнеля.

Барашкова О. К.

МИСТЕЦТВО ТА НУМІЗМАТИКА: ДО ПИТАННЯ ВПРОВАДЖЕННЯ НОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА МОНЕТНОМУ ДВОРІ НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ ДЛЯ СТВОРЕННЯ ПАМ'ЯТНИХ ТА ЮВІЛЕЙНИХ МОНЕТ

Монета – це унікальне явище в історії цивілізації, своєрідний носій історичної пам'яті, джерело інформації про побут, культуру, політику, економіку, фінанси, флору та фауну. Вона є національною валютою, носієм товарно-грошових відносин, утіленням матеріальних благ. Але важливіше те, що монета – це одна з ознак державності. Тому кожна держава, яка поважає власну історію та національні традиції, закарбовує їх в монетах.

Із здобуттям незалежності Україна створює власну валюту, а також – виробничі потужності для виготовлення монет та банкнот.

Історично склалося, що протягом декількох століть Україна не мала власних монет і традицій їх виготовлення. Необхідно було все починати з нуля – створювати фабрику з виготовлення монет, виховувати власних скульпторів-медальєрів, освоювати нові технології, налагоджувати випуск не тільки обігових, а й колекційних – ювілейних і пам'ятних монет.

На початковому етапі доводилося звертатися за допомогою до сусідніх держав – Австрії, Польщі, Словаччини, Великобританії тощо.

Перші колекційні монети України карбувалися в техніках, що відомі у світі ще з кінця XIX ст. – пруф, пруф – лайк, анциркулейтед та спеціальний анциркулейтед.

Так перша українська монета, яка отримала перемогу на міжнародному конкурсі Американської нумізматичної асоціації «Монета року» 2001 р., і присвячена 2000-річчю Різдва Христового в номінації «Найнатхненніша монета», виготовлена в техніці пруф – срібна монета 10 гривень «Різдво Христове».

Монети в техніці пруф-лайк можуть карбуватися як з дорогоцінного, так і з недорогоцінного металу. Так, золота монета «Нестор літописець», виготовлена в даній техніці, перемогла в номінації «Золота монета року» на першому міжнародному професійному конкурсі на кращу монету країн СНД «Монетне сузір'я» в 2007 р., організатором якого було російське видавництво «Уотер-Марк».

Завдяки високому художньому рівню якості карбування монет НБУ запрошують до участі у нумізматичних виставках. У 2000 р. інформацію про НБУ було вміщено у «Паспорт монетних дворів світу», який щороку випускає Американська асоціація нумізматів.

Інформація про пам'ятні монети України надається до авторитетних нумізматичних каталогів Г. Шьона (Німеччина) і Ч. Краузе (США).

Монетний двір Національного банку України, враховуючи тенденції характерні для світового нумізматичного ринку, на своїх потужностях випускає не тільки монетну класику, а й впроваджує нові технології – біметал, голографія, інкрустація, чорніння, секторне золочення.

Починаючи з 2000 року випускаються монети в техніці біметал. На міжнародному конкурсі «Монетне сузір'я 2008» біметалічна монета «Чиста вода – джерело життя» перемогла в номінації «Унікальне ідейне рішення».

В техніці голографія виконані пам'ятні монети «10 років Незалежності», «Літак АН-124 «Руслан», монета ювілейна, «60 років визволення Києва від фашистських загарбників», «Водохреще», «Чумацький шлях» тощо.

Для підсилення художньої виразності в сучасній нумізматиці використовують засоби ювелірного мистецтва, зокрема інкрустацію.

Вперше інкрустація була використана для монет серії «Східний календар».

Сьогодні Монетний двір НБУ має сучасне обладнання, яке дозволяє карбувати монети з використанням декількох технік одночасно. Так, справжніми витворами мистецтва є монета «Зимненський Успенський Святогірський монастир», «За твором М. В. Гоголя «Вечори на хуторі біля Диканьки», «Міжнародний рік астрономії».

За часів Давньоруської держави відомі такі техніки обробки металу, як чернь та золочення.

Вперше в техніці черніння на Монетному дворі НБУ була виготовлена монета номіналом 20 гривень «Голодомор – геноцид українського народу», згодом – «Пересопницьке Євангеліє», монети номіналом 10 гривень з серії українські народні ремесла – «Стельмах», «Гутник», «Коваль», «Міжнародний рік лісів».

Найбільш органічно в техніці золочення виглядають монети з серії «Духовні скарби України»: «Тисячоліття монетного карбування в Києві», «За твором Лесі Українки «Лісова пісня», «1000-річчя заснування Софійського собору». Остання стала переможницею на конкурсі НБУ «Краща монета року» в 2011 році.

Ще одна унікальна монета до чемпіонату Європи з футболу УЕФАЄВРО 2012, вийшла в рамках міжнародного проекту. Україна і Польща випустили спільну монету – пазл «10 гривень/10 złotych УЕФА.ЄВРО 2012».

За час функціонування Національного Банку України було випущено близько 600 видів пам'ятних монет. Вони систематизуються за тематичними серіями. На сьогодні їх двадцять шість. Крім того, в обіг вводяться пам'ятні монети, випущені поза тематичними серіями.

Упродовж всього часу існування монетного двору НБУ триває робота з розвитку виробничих потужностей для виготовлення пам'ятних та ювілейних монет, які репрезентують світу ключові віхи нашої історії. Найсучасніші технології карбування, висока якість українських пам'ятних монет дозволяють їм займати гідне місце на світовому нумізматичному ринку, а висока художня цінність та інформаційна змістовність робить їх окрасою не лише музейних збірок, а й приватних колекцій.

НАШІ АВТОРИ

- Бакалець Олексій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, правознавства та методики навчання, Глухівський національний педагогічний університет ім. О. Довженка;
- Барашкова Оксана** – старший науковий співробітник, Національний музей історії України;
- Безпалько Владислав** – науковий співробітник, Науково-дослідний інститут українознавства МОН України;
- Бойко-Гагарин Андрій** – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Національний музей історії України;
- Булава Леонід** – кандидат географічних наук, професор, завідувач кафедри географії та краєзнавства, Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка;
- Жарко Віталій** – нумізмат, краєзнавець;
- Зразюк Зінаїда** – завідувач відділу нумізматики, Національний музей історії України;
- Івакін Гліб** – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту археології НАН України;
- Карач Андрій** – аспірант кафедри історії Білорусії, археології та допоміжних історичних дисциплін, Гродненський державний університет ім. Я. Купали, Білорусь;
- Клюєв Андрій** – магістрант факультету філології та історії, Глухівський національний педагогічний університет ім. О. Довженка;
- Коваленко Юрій** – завідувач відділом науково-дослідної та культурно-просвітницької роботи, Національний заповідник «Глухів»;
- Козубовський Георгій** – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАНУ, відділ археології стародавнього Києва;
- Колибенко Олександр** – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри історії та культури України, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний університет ім. Г. Сковороди», старший науковий співробітник Інституту археології НАН України;
- Колибенко Олена** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний університет ім. Г. Сковороди»;
- Коцур Віктор** – доктор історичних наук, професор, академік НАПН України, ректор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний університет ім. Г. Сковороди»;
- Крижанівський Віталій** – кандидат історичних наук, старший викладач, Глухівський національний педагогічний університет ім. О. Довженка;
- Кузьменко Аліна** – кандидат історичних наук, головний зберігач фондів Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»;
- Куклік Барбара** – член Польського товариства нумізматичного;
- Кулешов Сергій** – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу документознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства;
- Мизгін Кирил** – кандидат історичних наук, науковий ад'юнкт, Інститут археології, Варшавський університет;
- Моїсеєнко Микита** – кандидат історичних наук, нумізмат;
- Надвірняк Олександр** – нумізмат, координатор проекту «Terra Amadociae»;
- Надвірняк Олександр** – студент I курсу магістратури кафедри археології та музеєзнавства історичного факультету Національного університету ім. Т.Г. Шевченка;

- Орлик Василь** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук та документознавства, Кіровоградський національний технічний університет;
- Орлик Світлана** – кандидат економічних наук, доцент, кафедра суспільних наук та документознавства, Кіровоградський національний технічний університет;
- Пасічник Наталія** – кандидат педагогічних наук, доцент, Кіровоградський державний педагогічний університет ім. Володимира Винниченка;
- Пластун Олег** – студень III курсу, факультет філології та історії, Глухівський національний педагогічний університет ім. О. Довженка;
- Погорілець Олег** – директор Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», голова громадської організації – постійно діючої археологічної експедиції «Меджибіж-2000»;
- Равайтіте-Кучінскієне Аста** – магістр з історії, Музей Національного банку Литви;
- Реснт Олександр** – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора з наукової роботи, завідувач відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії НАН України, голова Національної спілки краєзнавців України;
- Скороход Ольга** – аспірант кафедри суспільних наук та документознавства, Кіровоградський національний технічний університет;
- Тупчієнко Микола** – кандидат історичних наук, доцент, кафедра суспільних наук та документознавства, Кіровоградський національний технічний університет;
- Філіпов Кшиштоф** – доктор габілітований, професор, Університет в Білостоку, член Польського нумізматичного товариства;
- Циганенко Лілія** – доктор історичних наук, професор, проректор з наукової роботи Ізмаїльського державного гуманітарного університету;
- Чайка Інна** – аспірант кафедри суспільних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету;
- Черновол Михайло** – доктор технічних наук, професор, член-кореспондент Національної академії аграрних наук України, ректор Кіровоградського національного технічного університету;
- Шаталін Ігор** – нумізмат, колекціонер;
- Швець Дмитро** – нумізмат, колекціонер;
- Швець Олена** – студентка VI-го курсу кафедри суспільних наук та документознавства, Кіровоградський національний технічний університет;
- Шостопал Анатолій** – заступник голови правління громадського об'єднання «Клуб «Черкаський колекціонер»;
- Шуліка Анатолій** – нумізмат, краєзнавець.

Тези доповідей

III Міжнародна науково-практична конференція

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НУМІЗМАТИКИ
У СИСТЕМІ СПЕЦІАЛЬНИХ ГАЛУЗЕЙ
ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ**

5-6 листопада 2015 р.

Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький

Підписано до друку 28.10.2015 р. Формат 60X84 1/8.

Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.

Наклад 300. Зам. № 244. Ум. друк. арк. 6,1.

Виготівник ФОП Лукашевич О. М.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців КІ № 157 від 15.05.2012 р.

e-mail: kalina_print@ukr.net
